

צעדות מוות ממחנות דכאו להרי האלפים בימיה האחרונים של מלחמת העולם השנייה באירופה

מבוא

במחצית השנייה של אפריל 1945, ימים ספורים לפני כניעת גרמניה הנאצית, הוצאו אלפי אסירים ממחנה הריכוז דכאו וממחנות המשנה שלו, והובלו דרומה להרי האלפים הגבוהים בטיירול (Tyrol). מאמר זה יבחן את המניעים ששימשו להצדיק את הובלתם של אלפי אסירים בשלב זה של המלחמה, תוך הקצאת אלפי אנשי צבא וס"ס לליוויים, ורכבות ודלק לקטרים להסעתם, בשעה שהמחסור הקשה בדלק שממנו סבלה גרמניה הנאצית מנע מכוחות השריון לנוע ומהמטוסים להמריא, ושיתק את חזיתות המלחמה. חוקרים רבים, שחקרו את סוגיית צעדות המוות (Todesmärsche) הללו בימיה האחרונים של המלחמה, העלו השערות שונות בלי שמצאו לה תשובה חד־משמעית. יהודה באואר מעלה במאמרו¹ כמה הסברים אפשריים, שכל אחד מהם אינו יכול לתת אלא הסבר חלקי לתופעה, כגון ההשערה שצעדות הימים האחרונים של המלחמה התקיימו כדי למנוע מהקרבנות לגלות למשתרריהם את קורותיהם, או ההשערה שהאסירים הובלו לאזור האלפים כדי לבנות שם ביצורים (Alpenfestung), שבהם יוכלו הגרמנים להמשיך במלחמתם. עוד השערה היא שהס"ס המשיך לראות באסירי המחנות עובדי כפייה שצריכים להמשיך ולעבוד, והשערה נוספת מייחסת את הסיבה לשאיפתו של הימלר לשאת ולתת עם בעלות הברית המערביות על הסכם שלום נפרד בלי ידיעתו של היטלר – משא ומתן שבו יהוו בני ערובה יהודים קלף מיקוח בעל ערך. באואר, שראה בהשערות הללו הסבר חלקי בלבד לתופעת צעדות המוות, הגיע למסקנה שמטרתן הייתה להמשיך את הרצח ההמוני של אסירי המחנות באמצעים אחרים.² רולנד קלטנאגר (Kaltenegger) טוען שב־26 באפריל 1945 הוצאו 7,000 אסירים ממחנה דכאו ונלקחו בצעדת מוות בכיוון ביצורי האלפים, שם תוכנן להעסיק אותם בבניית מנהרות תת־קרקעיות בהרים, באתר הבנייה של מנהרת רוח גדולה (Grosswindkanal) בעמק הנהר אֶץ (Ötz) שבאלפים.³

1 Yehuda Bauer, "The Death-Marches, January-May, 1945", in: Michael R. Marrus (ed.) *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, vol. 9, London: Meckler Westport (1989), pp. 491-509

2 שם, עמ' 499: "The marches were intended to continue the mass murder in concentration camps by other means"

3 Roland Kaltenegger, *Operation "Alpenfestung"*, *Das letzte Geheimnis des "Dritten Reiches"*, München: Herbig (2005), p. 273

בספרו Todesmarsch, המוקדש כולו לצעדות המוות ממחנות דכאו, קאופרינג (Kaufering) ומילדורף (Mühlendorf), מציין אנדראס ואגנר (Wagner) פקודה של ארנסט קלטנברונר (Kaltenbrunner), ראש שירות הביטחון של הרייך, שהורה להוביל אסירים בני עמים מערב אירופיים במשאיות מדכאו לשווייץ, ואת האסירים האחרים להוביל ברגל לאזור עמק אָץ שבהרי האלפים, שם יתוסלו בדרך זו או אחרת.⁴ השערתו השנייה של ואגנר מתבססת על עדותו של קלטנברונר לפני בית המשפט בנירנברג, שם העיד כי היטלר הורה להוביל את האסירים המסוגלים לעבוד אל הרי האלפים כדי לבנות שם ביצורים. ואגנר מניח שהמטרה שלשמה נלקחו האסירים דרומה הייתה העסקתם בבניית הפרויקט הגדול של חיל האוויר הגרמני – בניית מנהרות הרוח בעמק אָץ.⁵ גם ואגנר משער שהיו מנהיגים נאצים מסוימים שתכננו להשתמש באסירים חיים ככני ערובה (Geiseln), במקרה של משא ומתן עם בעלות הברית.⁶

תומאס אלברייך (Albrich) וסטפן דיטריך (Dietrich) מתארים במחקרם⁷ את השלב האחרון של הטרור הנאצי, שהתרחש באזור מיטנולד-דרניץ-זייפלד (Mittenwald-Scharnitz-Seefeld) – אזור הגבול בין גרמניה לאוסטריה – ואזור עמק הנהר אין (Inn), בין העיירה טלפס (Telfs) לעמק הנהר אָץ. גם במחקר זה מוזכרת הוראתו של קלטנברונר על פי בקשתו של היטלר,⁸ אולם גרסה זו של קלטנברונר אינה מקובלת על אלברייך ודיטריך, הטוענים כי בשל קרבתם של כוחות הברית לשולי האלפים כבר לא נותר די זמן לבניית ביצורים להגנה.⁹ גם הגרסה לפיה הובלו האסירים כדי לבנות את מנהרת הרוח הגדולה בפתח עמק נהר אָץ, נראית בעיניהם לא ריאלית, אף שלצורך בינויה של מנהרת הרוח פונו דרומה גם אסירים שעבדו בפרויקט דומה במחנה אוטוברון (Ottobrunn) שליד מינכן. אלברייך ודיטריך מציינים גם את העובדה, שבדיווחים על מצבת כוח העבודה במחנות המשנה של דכאו מופיע הנתון שעל פיו ב־23 באפריל 1945 נמצאה בעמק אָץ קבוצת עובדי כפייה בשם Kommando Ötztal, שמנתה 1,755 אסירים.¹⁰ אלברייך ודיטריך מגיעים למסקנה שהי לזו של באואר, לפיה מטרותן של צעדות המוות הייתה להמשיך את הרצח ההמוני של אסירי המחנות באמצעים אחרים.¹¹

Andreas Wagner, *Todesmarsch – Die Räumung und Teilräumung der Konzentrationslager Dachau, Kaufering und Mühlendorf Ende April 1945*, Ingolstadt: Panther Verlag (1995), p. 22

5 שם, עמ' 23.

6 שם, שם.

7 Thomas Albrich, and Stefan Dietrich, "Todesmarsch in die 'Alpenfestung': Der 'Evakuierungstransport' aus den KZ Dachau nach Tirol Ende April 1945", in: Arbeitsgruppe Regionalgeschichte, *Geschichte und Region*, Band 6, (1997), pp. 13-50.

8 שם, עמ' 17.

9 שם, שם.

10 Paul Berben, *Dachau 1933-1945, The Official History*, London: Norfolk Press (1975), p. 218.

11 Bauer, "The Death-Marches, January-May" 1999.

דניאל בלטמן מצביע על ההבדלים בין צעדות המוות שהתקיימו בחודשים ינואר-פברואר 1945 לבין הצעדות בחודש האחרון של המלחמה.¹² בלטמן מצביע על כך שבאביב 1945, כאשר החל פינוי המחנות בדרום גרמניה, כבר לא נותרו מקומות להוביל אליהם את האסירים. הפקודות הסותרות של הימלר בנוגע לגורל האסירים המפונים, והפקודות המבולבלות של מפקדי המחנות, יצרו את הבסיס לרציחת האסירים.¹³ גם בלטמן מעלה את האפשרות שהימלר שקל להשתמש באסירים היהודים כקלף מיקוח במשא ומתן עם כוחות הברית על כניעת גרמניה.¹⁴ שמואל קרקובסקי מציין במאמרו,¹⁵ שמבצע פינוי המחנות וצעדות המוות שבעקבותיו, היה אחרון הפשעים המסיביים המאורגנים של גרמניה הנאצית, ונועד להרוג בני אדם עד לרגע האחרון של המלחמה. קרקובסקי מציין את המחסור במסמכים כתובים שיסבירו את הסיבות להובלת האסירים, ומציין את הקושי לנתח את המנגנון ותהליך קבלת ההחלטות בשרשרת הפיקוד של ה"ס"ס באותם ימים.¹⁶ גם קרקובסקי רומז על האפשרות שהימלר שקל לשמר את חיי האסירים היהודים כקלף מיקוח עם הבריטים והאמריקנים.¹⁷

תעלומת צעדות המוות של אסירי דכאו ומחנות המשנה שלו העסיקה במשך שנים חוקרים רבים, שניסו להסביר תופעה שנראתה בלתי רציונלית לחלוטין. מחמת היעדרם הכמעט מוחלט של מסמכים על הצעדות הללו, נאלצו החוקרים להסתייע בעדויות של השומרים שליוו את שיירות האסירים, וגם באלה של הניצולים עצמם – עדויות סותרות שלא כללו את הסיבות להובלתם של האסירים דרומה. במאמר זה אני מעלה את ההשערה, שמטרת הגרמנים בריכוז כוח עבודה מקצועי גדול והובלתו דרומה אל עבר עמק אָן שבאלפים האוסטריים, בשלב מאוחר כל כך של המלחמה, הייתה העסקת האסירים בהשלמה הדחופה של בנייתן והפעלתן של מנהרות הרוח הענקיות (Windkanäle) שהוקמו במקום. מתקנים אלה היו חיוניים לביצוע מחקרים שנועדו לפתח מטוסי קרב וכלי מלחמה חדישים (Wunderwaffen), שבאמצעותם קיוו הגרמנים לשנות את מהלך המלחמה ותוצאותיה לטובתם. הוכחת ההשערה תתבסס על ניתוח המאפיינים הייחודיים של קבוצות האסירים שנבחרו להשלים את הפרויקט, על בחינת המסלולים שבהם הובלו האסירים, ועל אופן הובלתם, תוך תרגילי התחמקות נואשים והתרחקות מזירות הקרבות הכבדים שניטשו במרחב

12 דניאל בלטמן, *צעדות המוות, 1944-1945*, ירושלים: יד ושם (2010), עמ' 281-299 וראו גם: דניאל בלטמן, "צעדות המוות, ינואר-מאי 1945. מי אחראי למה?", *יד ושם, קובץ מחקרים* 28 (1999-2000), 127-160.

13 בלטמן, *צעדות המוות, 1944-1945*, עמ' 200-201.

14 שם, עמ' 183.

15 Shmuel Krakowski, "The Death Marches in the Period of the Evacuation of the Camps", in: Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*, vol. 9, London: Meckler Westport (1989), pp. 476-490.

16 שם, עמ' 484.

17 שם, עמ' 487.

ההובלות, והכול כדי למנוע את שחרור האסירים לפני ניצולם. זיהוי ותיאור של המתקן הביטחוני שהוקם בפתח עמק הנהר אָץ, שהנהגה הגרמנית סברה כי השלמת בנייתו, הרצתו והפעלתו תצדיק את המאמץ האדיר שהושקע על ידיה בימיה האחרונים של המלחמה, יסיימו את הוכחת ההשערה שהועלתה.

מי היו האסירים שנבחרו להובלה דרומה מדכאו וממחנות המשנה שלו

באפריל 1945 הצטופפו בין גדרות דכאו יותר מ־30,000 אסירים. 37,000 נוספים היו כלואים בכ־160 מחנות משנה שהיו מסונפים לדכאו ומוקמו ברחבי מדינת בוואריה.¹⁸ במהלך פברואר-מרץ 1945 נוספו לדכאו 5,831 אסירים ממחנות הריכוז ברגן-בלזן, מאוטהאוזן, רבנסברוק, גרוס־רוזן ועוד, ובשבועיים הראשונים של אפריל 1945 הגיעו 4,980 אסירים נוספים ממחנות המשנה של מחנה הריכוז נאצווילר־שטרוטהוף – מחנות שהיו מפורזים במדינת באדן-וירטמברג (בחלקה הדרום מערבי של גרמניה) שכבר נכבשה על ידי בעלות הברית. בסך הכול נוספו לדכאו בארבעת החודשים האחרונים של המלחמה 10,811 אסירים, שהגדילו במידה ניכרת את אוכלוסיית האסירים במחנה.¹⁹ גידול מואץ זה הפך את החיים במחנה לבלתי נסבלים – במקום לא היו התנאים לשיכון האסירים ולהאכלתם, ותנאי התברואה הקשים ששררו במחנה גרמו להתפרצות של מגפות טיפוס המעיים וטיפוס הבהרות.²⁰ המגפות הפילו חללים רבים בקרב האסירים, במרפאות המחנה חסרו אמצעים למניעת התפשטותן, ועקב כך בין ינואר לאפריל 1945 הגיע מניין הנספים בקרב האסירים לכ־14 אלף נפש.²¹

מלבד בעיות אלה שררה בקרב האסירים חרדה גדולה מפני הגורל הצפוי להם. עם התקדמות כוחות בעלות הברית, ימים ספורים לפני תום המלחמה, נפוצו במחנה שמועות על תכניות של הנאצים לרצח המוני של האסירים הכלואים במחנה־האם ובמחנות המשנה שלו. מעדויות הנאשמים במשפטי נירנברג²² עולה התמונה הזו: באמצע אפריל 1945 הורה קלטנברונר בשמו של היטלר לגאולייטר של מינכן, פאול גיזלר (Giesler), להכין תכנית לחיסולם של דכאו ומחנות העבודה הגדולים שבהם עבדו יהודים, בסביבת לנדסברג (Landsberg) ומילדורף. על פי התכנית שגובשה, אסירי לנדסברג ומילדורף היו אמורים להיות מחוסלים בהפצצה אווירית של חיל האוויר הגרמני, באקציה שכונתה בשם "Wolke A1", ואילו אסירי דכאו היו אמורים להיות מחוסלים בהרעלת מזון המונית, באקציה שכונתה בשם

18 Berben, *Dachau 1933-1945*, עמ' 219.

19 Teodor Musiol, *Dachau 1933-1945*, Katowice: Instytut Śląski w Opolu (1968), p. 219.

20 Wagner, *Todesmarsch*; עמ' 187; Berben, *Dachau 1933-1945*, עמ' 19.

21 שם, עמ' 20.

22 שם, עמ' 14.

"Wolkenbrand"²³. שתי האקציות לא הוצאו אל הפועל: מתברר שגיזלר הטיל על ברטוס גרדס (Gerdes), ראש מנהלת מחוז (Gaustabsamtsleiter) בבאורייה-עילית, להכין תכניות חיסול מפורטות ולבצען, אולם גרדס סירב (על פי עדותו בנירנברג)²⁴ בטענות שונות, כגון מזג אוויר לא נוח, מחסור בדלק או מחסור בפצצות. עקב סירובו של גרדס דרש קלטנברונר להעביר את האסירים היהודים ממחנות לנדסברג לדכאו, כדי שיחוסלו שם עם יתר אסירי המחנה בהרעלת מזון המונית, בעוד האסירים היהודים של מילדורף יחוסלו על ידי הגסטפו במקום הימצאם. קלטנברונר נתן את ההוראה להתחיל מיד באקציית ההרעלה בדכאו. עם קבלת הפקודה, הנחה גיזלר את הרופא המחוזי, ד"ר הרפלד (Harfeld), לדאוג להספקת הרעל, אבל התכנית לא יצאה אל הפועל.²⁵ בעקבות כישלונן של שתי תכניות החיסול, הוציא קלטנברונר הוראה למפקד דכאו, להוביל אסירים בני מדינות אירופיות במשאיות לשווייץ ולהוביל את האסירים בני הלאומים האחרים במסע רגלי לעמק אץ שבהרי האלפים, שם יחוסלו כולם "בדרך זו או אחרת".²⁶

פינוי האסירים ממחנה דכאו והובלתם דרומה החלו ב־24 באפריל 1945, היום שבו עזבה את המחנה קבוצת אסירים מכובדים ששהו בו ימים ספורים בלבד. הקבוצה, שמנתה 136 נפש, כללה בין היתר את גנרל הלדר (Halder), שעד 1942 היה ראש המטה הכללי של צבא גרמניה, ואת משפחתו, את ד"ר שאכט (Schacht) – נשיא הרייכסבנק לשעבר, קורט שושניג (Schuschnig) – קנצלר אוסטריה לפני סיפוח המדינה לגרמניה ומשפחתו, ראש ממשלת צרפת לשעבר ליאון בלום, אחייניו של שר החוץ הסובייטי מולוטוב, אחיינו של צ'רצ'יל ואישים נכבדים אחרים. הקבוצה הוסעה דרומה בכלי רכב וב־28 באפריל 1945 הגיעה עם קבוצה נוספת ממחנה פלוסנבורג (Flossenbürg) שצורפה אליה, לנידרנדורף (Niederndorf) שבאלפים האוסטריים, שם שוחררו שתי הקבוצות על ידי האמריקנים.²⁷

יציאתם של אישים אלה, שכונו "אסירים מכובדים" ("Ehrenhäftlinge") עוררה התרגשות בקרב אסירי דכאו, שראו במהלך זה את תחילתו של פינוי המחנה או של חיסול אסיריו.²⁸ ואכן, בד בבד עם יציאת המכובדים אורגנו במחנה שתי קבוצות נוספות של אסירים, שנלקחו מדכאו דרומה: הקבוצה הראשונה, שמנתה

23 שם, עמ' 21; Edith Raim, *Die Dachauer KZ Aussenkommandos Kaufering*; Berben, *Dachau und Mühldorf*, Landsberg: N. Niemer (1992), pp. 270-271

1933-1945, עמ' 183; "Todesmarsch von Dachau – Evakuierung oder Vernichtung", p. 3 www.gz-tm-dachau.de/4.1.2.html

24 Raim, *Die Dachauer KZ Aussenkommandos*; 183, עמ', Berben, *Dachau 1933-1945*, עמ' 271.

25 "Todesmarsch"; 22, עמ', Wagner, *Todesmarsch*; 183, עמ', Berben, *Dachau 1933-1945*, עמ' 4; von Dachau – Evakuierung oder Vernichtung"

26 Wagner, *Todesmarsch*; 184, עמ', Berben, *Dachau 1933-1945*, עמ' 42; בלטמן, *צעדות המוות 1944-1945*, עמ' 281-283.

27 Kaltenecker, *Operation "Alpenfestung"*, עמ' 271-275.

28 Berben, *Dachau 1933-1945*, עמ' 184-185.

6,887 אסירים, כללה 1,213 גרמנים, 4,150 רוסים ו-1,524 יהודים, ש-341 מהם היו נשים.²⁹ קבוצה זו עזבה את המחנה בצעדה רגלית. הקבוצה השנייה, ובה 1,759 יהודים, הוסעה מהמחנה ברכבת באותו יום.³⁰ הקבוצות שיצאו מדכאו הורכבו בחלקן מאסירים שהגיעו למחנה במשך אפריל 1945 ממחנות המשנה של מחנה הריכוז המרכזי נאצווילר-שטרוטהוף,³¹ מאסירים ממחנות המשנה של דכאו בסביבת קאופרינג (Kaufering) וטורקהיים (Türkheim),³² ומאסירים גרמנים שעבדו שנים במפעל פרציפיקס (Präzifix), שפעל בתחום מחנה דכאו עצמו.³³ אסירים מקאופרינג שלא שולחו לדכאו נלקחו דרומה רגלית או הוסעו ברכבות, וגם אסירים יהודים ממילדורף הוסעו דרומה ברכבות.³⁴ עם מחנות המשנה האחרים של דכאו שאסיריהם הובלו דרומה בצעדות רגליות נמנו אלאך (Allach),³⁵ אוטוברון,³⁶ ומחנות מינכן-ריים (München-Riem) ומינכן-גיסינג (München-Giesing).³⁷ הטבלה שלהלן מפרטת את קבוצות האסירים שהובלו דרומה ממחנה דכאו וממחנות המשנה שלו, בצעדות רגליות וברכבות, בשלהי אפריל 1945.³⁸

מס' סדורי	מחנה היציאה	מספר האסירים שהובלו דרומה	
		בצעדה רגלית	בהסעה ברכבות
1	דכאו	7,000	23 באפריל 1945
2	קאופרינג	1,500	24 באפריל 1945
3	קאופרינג	1,200	24 באפריל 1945
4	מילדורף	1,500	24 באפריל 1945
5	דכאו	3,000	25 באפריל 1945
6	דכאו	2,000	26 באפריל 1945
7	דכאו	2,600	26 באפריל 1945
8	דכאו	2,000	27 באפריל 1945
9	מינכן-גיסינג	500	?
10	קומנדו פרציפיקס	180	26 באפריל 1945
11	מחנה אלאך	2,000	27 באפריל 1945
12	מחנה אוטוברון	300	1 במאי 1945
13	מינכן-ריים	1,500	25 באפריל 1945
		14,180	11,100
סה"כ		25,280 אסירים	

29 Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 26.

30 Berben, *Dachau 1933-1945*, עמ' 194; Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 26.

31 Folker Förtsch, and Siegfried Huberle (eds.), *KZ Gedenkstätte Schwäbisch Hall – Hessental*, Schwäbisch Hall (2002), p. 16.

32 Raim, *Die Dachauer KZ Aussenkommandos*, עמ' 273.

33 Harold Marcuse, *Legacies of Dachau*, Cambridge: Cambridge University Press (2001), pp. 42-43.

34 Raim, *Die Dachauer KZ Aussenkommandos*, עמ' 272-273.

35 "Der Marsch vom KZ Allach" www.gz-tm-dachau.de/6.2.4.html

36 Martin Wolf, *Im Zwang für das Reich*, Ottobrunn: Gemeinde Ottobrunn (1996), pp. 37-38.

37 Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 27.

38 הנתונים המסומנים בטבלה במספרים סידוריים 1-8 מתבססים על מסמך בעריכת

לסיכום ניתן לומר שצעדות המוות וההובלות ברכבות של אסירי מחנה דכאו ומחנות המשנה שלו, שנערכו מ־23 באפריל 1945 ועד לימים הראשונים של חודש מאי 1945, הקיפו באומדן זהיר 25,280 אסירים, יהודים ולא יהודים, נשים וגברים. אם נניח שמספר זה אינו כולל אסירים שעקבותיהם נעלמו, או קבוצות שחוסלו לחלוטין ולא נשארו עדויות על גורלן, נמצא שמספר האסירים שפונו דרומה ממחנה דכאו וממחנות המשנה שלו היה לא פחות מ־30,000 נפש, או אף יותר.

מי היו האסירים שנבחרו להיכלל בקבוצות שפונו מדכאו, ומה היו המאפיינים המשותפים להם, שבגינם נבחרו?

1. אסירים מ"מחנות נקאר" ("Neckarlagern")

"מחנות נקאר" - קבוצת אסירים גדולה שנכללה בקבוצת המפונים הראשונה מדכאו, הגיעה לדכאו באמצע אפריל 1945 ממחנות נקארלץ (Neckarelz), הסנטל (Hessental) וקוכנדורף (Kochendorf) - מחנות משנה של מחנה הריכוז נאצווילר-שטרוטהוף. מחנה נקארלץ, בקרבת העיר מוזבאך (Mosbach), הוקם במרץ 1944. אלפים מאסירי המחנה בנו באזור מפעלים תת־קרקעיים שבהם ייצרו בעיקר מנועים של חברת Daimler-Benz Motoren GmbH, עבור מטוסי הקרב של חיל האוויר הגרמני. היקף הייצור החודשי המתוכנן היה 500 מנועים חדשים מסוג DB-603 ו־DB-605, ושיפוץ ותיקון של 350 מנועים.³⁹ האסירים, רובם יהודים, הועסקו בהפיכת מנהרות כרייה של מכרות לאולמות ייצור, בהרכבת המכוונות, בהרצת המפעלים ובייצור עצמו. ככל שהעבודה התקדמה גדל גם מספר האסירים, באופן שבחודשי המלחמה האחרונים עבדו במקום יותר מ־4,000 אסירים. כדי לקרב את האסירים אל מקומות העבודה, חולקו האסירים לקבוצות ושוכנו בשבעה מחנות קטנים סביב נקארלץ.

אל מחנה הסנטל, שהוקם ב־14 באוקטובר 1944, הובאו 600 אסירים יהודים. בחודשים נובמבר-דצמבר 1944 גדל מספרם ל־800, והם הועסקו במפעל להרכבת מנועי סילון ובהרכבת מטוסי קרב מסוג Me-262 של חברת מסרשמיט (Messerschmitt). כמו כן עסקו האסירים בתיקוני מסלולי ההמראה שנבנו ליד המפעל וניזוקו בהתקפות אוויר, סללו כבישים ודרכי גישה אל המפעל, ועבדו גם במחצבה לייצור חומר ציפוי לכבישים ולמסלולים. השמירה על האסירים הייתה באחריות הס"ס והיילי חיל האוויר הגרמני.⁴⁰

US Document Intelligence Section, Record Branch מ־2 במרץ 1950, השמור בארכיון מוזיאון מחנה דכאו, מספר ארכיוני 737. נתונים אלה פורסמו בספר: Friedrich Hitzer, *Vom Ende und Von Anfang des Zweiten Weltkrieg*, Wolftratschauen: VVN – Bund der Antifaschisten (1985), pp. 70-71. הנתונים המסומנים במספרים סידוריים 9-13 אינם מופיעים במסמך זה. מקורותיהם יצוינו בהמשך המאמר.

Jacque Barrau, *Zeichnungen aus einem Lager. Das Konzentrationslager – 39* *Außenkommando Neckarelz*, Karlsruhe: M. Schmid (1992)

40 Försch (ed.), *KZ Gedenkstätte*, עמ' 6-14.

במחנה קוכנדורף, שהוקם ב־3 בספטמבר 1944, הועסקו האסירים בהפיכת מכרה המלח בכפר למפעל לייצור מנועי סילון מסוג HeS011 של חברת היינקל (Heinkel), בהצבת מכונות הייצור ובחפירת פירי מעליות נוספים לעומק המכרה, שהיה לו רק פיר מעלית אחד. ייצור סדרתי של חלקים למנועי הסילון החל בפברואר 1945, חמישה חודשים לאחר בואה של הקבוצה למחנה.⁴¹

אסירי "מחנות נקאר" הגיעו לדכאו ולמחנה אלאך שלידו בתום צעדות אכזריות, או בהסעות שיצאו במקביל ממחנות אלה, כדלקמן: הצעדה ממחנה נקארליץ, שאליה צורפו אסירים ממחנות שכנים כגון הפנהיים (Heppenheim), בנסהיים (Bensheim), אואארבאך (Auerbach), זנדהופן (Sandhofen) ואחרים, ועוד מאות אסירים חולים ממחנה קוכנדורף; הצעדה ממחנה קוכנדורף; הצעדה ממחנה הסנטל.⁴² בסך הכול הגיעו לדכאו ממחנות המשנה של מחנה נאצווילר־שטרוטהוף, בחודש אפריל 1945, בצעדות ברגל או בהסעות ברכבות, 4,980 אסירים; 1,655 מהם ב־2 באפריל 1945, ו־3,325 בין 6 ל־8 באפריל 1945.⁴³ מרבית האסירים שהגיעו לדכאו ממחנות המשנה של נאצווילר־שטרוטהוף שולבו בצעדות הרגליות או בהסעות ברכבות שיצאו בסוף חודש אפריל 1945 מדכאו דרומה, אל עבר הרי האלפים הגבוהים.

2. אסירים ממחנות לנדסברג, קאופרינג ומילדורף

אל האסירים שפוננו דרומה בימים האחרונים של אפריל 1945 צורפו גם אסירי מחנות המשנה הגדולים של דכאו שפעלו בסביבות הערים לנדסברג, קאופרינג ומילדורף. בקרבת ערים אלה תוכנן לבנות שלושה אתרים תת־קרקעיים למחצה, מוגנים מהפצצות מן האוויר, שבהם תכננה חברת מסרשמיט לייצר מדי חודש 900 מטוסי יירוט מסוג Me262 ומטוסי יירוט בעלי מנועי סילון מסוג Me163. כן תוכננה בניית מסלולי המראה ונחיתה בפתח אחד האתרים. באתר ויינגוט (Weingut), ליד מילדורף, תוכנן להקים מפעל למנועים ומפעל לייצור רכיבים למטוסים.⁴⁴ בבניית המפעלים הועסקו אסירים ואסירות יהודים, שהובאו למקום מדכאו ושוכנו במחנות שהוקמו בקרבת מקומות העבודה. בפרויקט מילדורף הוקמו ארבעה מחנות משנה, ובקרבת לנדסברג, קאופרינג וטורקהיים הוקמו כ־12 מחנות משנה. מספר האסירים שהובאו למחנות מילדורף מיולי 1944 ואילך הגיע ל־8,300, ומספר האסירים שהובאו למחנות לנדסברג וקאופרינג הגיע לכ־30,000, ובהם כ־3,000 נשים.⁴⁵

41 אליעזר שורץ, תעשייה צבאית מול פתרון סופי – עובדי כפייה יהודים ברייך הגרמני בשלב הסופי של מלחמת העולם השנייה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, נובמבר 2007), עמ' 162-178.

42 שם, עמ' 16.

43 Musiol, *Dachau 1933-1945*, עמ' 321.

44 Raim, *Die Dachauer KZ Aussenkommandos*, עמ' 102.

45 שם, עמ' 147, 148.

בשבוע האחרון של אפריל 1945 היו במחנות לנדסברג-קאופרינג 10,114 אסירים, מרביתם יהודים, ובהם 1,093 נשים.⁴⁶ רוב האסירים פונו, מי בצעדה רגלית ומי בהסעה ברכבות, לכיוון דכאו. הפינוי התנהל כדלקמן: ב-24 באפריל 1945 הוצאה לדכאו קבוצה של 1,500 אסירים, תחילה ברגל ובהמשך ברכבת; יום קודם לכן יצאה קבוצה ובה 1,200 אסירים ברגל ממחנה טורקהיים, וצורפה לקבוצת האסירים שיצאה מדכאו בצעדה רגלית דרומה. חלק מאסירי קאופרינג הגיעו למחנה אלאך. לא פעם הותקפו רכבות שהסיעו אסירים מקאופרינג בכיוון דכאו, וקבוצות אסירים שצעדו ברגל, על ידי מטוסי כוחות הבריית. באחת ההתקפות, שכוונה נגד רכבת צבאית עמוסה תחמושת לחזית, נפגעה רכבת שחנתה לצדה ובה אסירים מקאופרינג. בהתקפה זו נהרגו מאות אסירים יהודים.⁴⁷

במחנה המשנה מילדורף שהו ב-25 באפריל 1945 5,224 אסירים, ובהם 295 נשים. 3,600 מהם הוסעו ברכבות דרומה לעבר הרי האלפים.⁴⁸

3. אסירים ממחנה אלאך ומפעל פריציפיקס

ממחנה אלאך, הקרוב למינכן, הוצאו ב-27 באפריל 1945 בצעדה רגלית דרומה כ-2,000 אסירים. אלאך, מחנה חשוב לחיל האוויר הגרמני, הוקם בפברואר 1943 כדי לספק כוח אדם מקצועי למפעל המטוסים של חברת ב.מ.וו. (B.M.W.), שייצרה במקום מנועים למטוסי קרב. במחנה זה נכלאו כ-5,000 אסירים, שהועסקו בייצור המנועים ובעבודות בנייה ותחזוקה של המפעלים. רוב אסירי אלאך היו בעלי מקצוע בתחום תעשיית המתכת, שהובאו למקום ממדינות מערב אירופה הכבושות. בשנת 1944 הורחב המחנה כשמחנה קרלספלד (Karlsfeld) הסמוך צורף אליו, כדי לאפשר את קליטתם של 1,000 אסירים יהודים ו-1,000 אסירות יהודיות, שהועסקו בבניית בונקר תת-קרקעי להרחבת הייצור. באפריל 1945, עם פינוי האסירים מאזור לנדסברג-קאופרינג, גדל מספר האסירים במחנה לכ-10,000 נפש ויותר.⁴⁹ ב-27 באפריל 1945 הוצאו מהמחנה 2,000 אסירים, שצורפו בצעדה רגלית לקבוצת אסירים שיצאה מדכאו יום קודם לכן. שתי הקבוצות נפגשו בלאוטשטטן (Lautstetten) והמשיכו בדרכן דרומה.⁵⁰

בין האסירים שפונו מדכאו רגלית דרומה ב-26 באפריל הייתה גם קבוצה של 180 אסירים גרמנים שעבדו במפעל פריציפיקס, שפעל בתחומי המחנה.⁵¹ במפעל זה עבדו גם מאות בעלי מקצוע גרמנים, תושבי העיר דכאו, שבאו מדי יום לעבוד

46 Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 25.

47 Raim, *Die Dachauer KZ Aussenkommandos*, עמ' 274.

48 Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 27.

49 www.hdbg.de/dachau/pdfs/10/10_02/10_02_02.PDF "Aussenlager Allach".

50 Wagner *Todesmarsch*, עמ' 38-39.

51 Hitzer (ed.), *Vom Ende und vom Anfang des*: בתוך: (Karl Weber) *zweiten Weltkrieges*, עמ' 90.

במפעל.⁵² פרציפיקס היה אחד מ־12 המפעלים שפעלו בעיר דכאו או בתחומי מחנה דכאו, ובין 356 ל־400 אסירים הועסקו בהם בייצור חלקים למטוסי קרב מהירים עבור חיל האוויר הגרמני, ובעבודות בנייה ותחזוקה מקצועית. האסירים הגרמנים שעבדו במפעל נהנו מיחס טוב ומחופשות בימי חג, והיו שקשרו קשרים חברתיים עם משפחות עמיתיהם לעבודה, שהתגוררו בעיר.⁵³ כדי למנוע את בריחתם, לבשו אסירי קבוצת "קומנדו פרציפיקס" בגדים אזרחיים ועליהם סימני זיהוי מיוחדים. ביום הראשון הם צעדו כמאסף בטור הצועדים, תחת שמירה הדוקה של חיילי ה־Luftwaffe, שלבשו מדי ס"ס וצוידו בנשק אוטומטי. לקבוצה ניתנה גם עגלה רתומה לסוס, שעליה הועמסו מיטלטלי האסירים ומעט המזון שקיבלו כצידה לדרך.⁵⁴

4. אסירים ממחנות מינכן־רים, מינכן־גיסניג ואוטברון

בימיה האחרונים של המלחמה פונו והובלו בצעדה רגלית דרומה גם אסירים ואסירות שהיו כלואים בשני מחנות עבודה בחלקה המזרחי של העיר מינכן: 1,543 אסירים רוסיים שהיו כלואים במינכן־רים, ו־539 אסירות ממגוון ארצות, שהיו כלואות במינכן־גיסניג.

מחנה מינכן־רים הוקם בספטמבר 1944 בשטח בית הספר לרכיבה ולנהיגה של הס"ס, והאסירים הרוסיים שנכלאו בו הועסקו בבניית שדה תעופה ששימש את מוסד המחקר המרכזי של חיל האוויר הגרמני באוטוברון, שמדרום מזרח למינכן. תנאי חייהם של אסירי מינכן־רים היו טובים יותר מתנאי החיים במחנות עבודה רבים אחרים. ב־25 באפריל 1945 צולמו טורי הצועדים הרוסיים כשעברו ברחובה הראשי של העיירה גרינוולד (Grünwald). בצילומים נראים הצועדים בריאים ומלאי כוח, אינם דומים כלל לאסירי המחנות היהודים שצעדו בתוואים מקבילים.⁵⁵ מחנה מינכן־גיסניג הוקם באוקטובר 1944 במפעלי אגפא (Agfa-Kamerawerk), שבשכונת גיסניג, והאסירות שנכלאו בו הועסקו בעבודות מכניקה עדינה. המחנה פונה בסוף אפריל בצעדה רגלית דרומה, ואסירים גרמנים שצעדו במקביל העידו כי בליל 30 באפריל פגשו את האסירות בערוץ נחל, ביער שליד הכפר קניגסדורף (Königsdorf).⁵⁶

בקבוצה נוספת של אסירים לא יהודים צעדו דרומה 337 אסירים ממחנה אוטוברון, שמונה ק"מ מדרום מזרח למינכן. אסירי מחנה זה הועסקו בהקמת המתקנים של

52 Marcuse, *Legacies of Dachau*, עמ' 42-43.

53 עדותו של ובר בתוך: Hitzer (ed.), *Vom Ende und vom Anfang des zweiten Weltkrieges*, עמ' 90.

54 שם, עמ' 90.

55 "Quellenanalyse – Todesmarsch von Dachau – Gedenken in Würmtal", p. 27
www.gz-tm-dachau.de/6.2.1.html

56 עדותו של פול דומליך (Paul Deumlich) בתוך: Hitzer, *Vom Ende und vom Anfang des zweiten Weltkrieges*, עמ' 82; Wagner *Todesmarsch*, עמ' 54; "Todesmarsch von Dachau – Gedenken in Würmtal – Dachauer Dokumente", עמ' 28.

מוסד המחקר המרכזי של חיל האוויר הגרמני, שהוקם במינכן.⁵⁷ תפקידו של מוסד זה היה לזוּם, לרכז וליישם רעיונות חדשים וחידושים טכנולוגיים לפיתוח מטוסי קרב חדישים, מצוידים במנועי סילון על-קוליים, עבור חיל האוויר הגרמני. העיר מינכן נבחרה להקים בה את מוסד המחקר משום שנחשבה לחופשייה מהתקפות מן האוויר, ובשל המוסדות האקדמיים שבה, שמדעניהם שולבו במחקר האווירודינמי במוסד. מתקני המוסד, ובמרכזם מנהרות רוח בקוטר 3 מטרים ו-2 מטרים, הוקמו ליד הכפר אוטוברון הקרוב למינכן. כן נבנה בקרבת הכפר שדה תעופה קטן, אשר אסירי מחנה מינכן-רים הועסקו גם בבנייתו.⁵⁸

במחנה אוטוברון, שהוקם במאי 1944, נכלאו תחילה 350 אסירים, ובמרוצת הזמן הגיע מספרם ל-900. היו אלה בעיקר אסירים פוליטיים מארצות רבות באירופה, אך היו ביניהם גם שבויי מלחמה ואסירים שפוננו ממחנות משנה של מחנה הריכוז המרכזי נאצווילר-שטרוטהוף. ב-1 במאי פונתה קבוצת אסירים ממחנה אוטוברון בצעדה רגלית דרומה, אך כעבור יומיים, בטרם הרחיקה לכת, שוחררה במרחק של 45 ק"מ מדרום לאוטוברון, בעיירת הנופש באד ויזה (Bad Wiese) שעל שפת אגם טגרנזה (Tegernsee).⁵⁹

מן הממצאים שהתבררו עד כה מסתבר כי כ-30,000 אסירים ואסירות, יהודים ולא יהודים, נלקחו דרומה בימים האחרונים של מלחמת העולם השנייה באירופה, חלקם בצעדות רגליות וחלקם ברכבות, במרחב המשתרע ממחנה הריכוז המרכזי דכאו, שמצפון למינכן, ועד לעמק הנהר אין, שבלב הרי האלפים בטיירול האוסטרית. אסירים אלה נבחרו בקפדנות מקרב הכלואים במחנות דכאו, והמאפיין המשותף להם היה שעבדו בפרויקטים הקשורים בחיל האוויר של הרייך, ובשירותם של קונצרנים תעשייתיים גדולים, כגון החברות BMW, Messerschmitt, Daimler-Benz, Heinkel, יצרניהם של מטוסי הקרב החדישים.

צעדות המוות וההסעות ברכבות בוואריה העילית בסוף אפריל 1945

המבנה הטופוגרפי של השטח שבו עברו הצעדות וההסעות, והמצב בחזיתות הלחימה, השפיעו על תוואי הצעדות או ההסעות, על אופן ביצוען ועל גורל האסירים ששותפו בהן. צעדות המוות המתוארות במאמר זה נערכו בוואריה העילית, בחלקה הדרומי של מדינת בוואריה, אזור המשתרע ממחנה דכאו בצפון ועד עמק הנהר אין שבהרי האלפים הגבוהים בתחום אוסטריה – מרחק אווירי של כ-150 ק"מ. היישובים הכפריים והעירוניים בחבל זה הוקמו סביב האגמים הרבים שבאזור, שלאורך חופיהם עוברות דרכי התחבורה בחבל. התנועה באזורי הרמות

57 שמו של מוסד המחקר היה Luftfahrtforschungsanstalt München-LFM.

58 Wolf, Im Zwang für das Reich, עמ' 7-11.

59 שם, עמ' 37-38; "Quellenanalyse – Todesmarsch von Dachau – Gedenken in Würmtal", עמ' 28-29.

הגבוהות ובהרי האלפים הגבוהים אפשרית רק בנתיבי תחבורה שנבנו לאורך עמקי הנהרות ולחופי האגמים הגדולים.

אלפי האסירים החלשים והמורעבים שצעדו דרומה, נתקלו בדרכם במחסום הטופוגרפי של הרמות הגבוהות והמבותרות של בוואריה ובחומה האדירה של רכסי האלפים הגבוהים. בסוף אפריל 1945 שררו במרחב זה תנאי מזג אוויר קשים ביותר, ורוחות עזות ושלגים כבדים הוסיפו לסבלם של האסירים, הכבידו עליהם, חסמו את דרכם והאטו את התקדמותם. גורם נוסף שהשפיע על הובלת האסירים דרומה היה המצב בחזיתות הלחימה. מפקדי הצעדות שאפו להרחיק את האסירים מכוחות בעלות הברית שסגרו עליהם מכל עבר, ולמנוע את שחרור קבוצות האסירים, כדי להשלים את המשימה שהוטלה עליהם: להוביל את קבוצות האסירים דרומה, אל לב הרי האלפים שבטירול האוסטרית.

במסלול שבו הובלו האסירים דרומה, מדכאו אל עבר אינסברוק שבטירול, היינו בדרומה של גרמניה ובמערבה של אוסטריה, ניטשו בימים האחרונים לפני כניעת גרמניה קרבות שבהם תקפו שלושה כוחות עיקריים של בעלות הברית את שרידי הצבא הגרמני מצפון, מדרום וממערב.⁶⁰

הובלת האסירים, הן ברכבות והן בצעדות רגליות, התבצעה לאורך הדרך הראשית המחברת בין מינכן בצפון, דרך מעבר ברנר, לצפון איטליה.⁶¹ לאורך ציר תחבורה ראשי זה התנהלו קרבות כבדים בין המחנה השביעי של צבא ארצות הברית לבין הכוחות הגרמניים הנסוגים, שניסו בשארית כוחם לעצור את התקדמות האמריקנים. הקרבות באזור זה הסתיימו רק כאשר שלושת המחנות של צבאות בעלות הברית נפגשו, ב-4 במאי 1945, במרכז הרי האלפים הטירוליים.⁶² עד למפגש זה, בימים האחרונים לפני כניעתה הסופית של גרמניה הנאצית, נקלעו האסירים לקו האש של הקרבות שהתחוללו סביבם.

ניתן להניח שכוונת הגרמנים הייתה להסיע את האסירים שנבחרו להובלה דרומה, ברכבות. אלא שהסעתם של כ-30,000 אסירים ברכבות התבררה כמשימה בלתי אפשרית בימיה האחרונים של המלחמה, בשל מחסור בקרונות רכבת ובקטרים, מחסור בדלק להנעת הקטרים, הפצצות של מטוסי בעלות הברית שפגעו במסילות, וגם משום שהרכבות היו דרושות להובלת ציוד צבאי, תחמושת ויחידות צבא שלחמו באזור, בניסיון נואש לעצור את התקדמות בעלות הברית. אסירים שעבורם נמצאו רכבות פנויות הוסעו בהן דרומה, ואלה שלא נמצאו עבורם רכבות נלקחו במסעות רגליים תחת שמירה הדוקה של יחידות ס"ס. עד מהרה הפכו מסעות רגליים אלה לצעדות מוות.

Report of Operations, *The Seventh United States Army in France and Germany* 60
1944-1945, Heidelberg (1946), Vol. 3, pp. 814-837

מעבר ברנר הוא המעבר המרכזי שדרכו עוברים צירי התחבורה העיקריים בין גרמניה
לאיטליה. 61

Report of Operations, עמ' 848-851. 62

1. מסעות רגליים של אסירים

ב־26 באפריל 1945, בשעה 21:00, יצאה ממחנה דכאו בצעדה רגלית דרומה קבוצת אסירים שמנתה 6,887 נפש. הקבוצה כללה 1,213 גרמנים, 4,150 רוסים ו־1,524 יהודים. 341 מן האסירים היהודים היו נשים. באותו יום הועלו 1,759 אסירים יהודים על רכבות והוסעו דרומה.⁶³ בשעה 18:00 הוצאה קבוצה של כ־2,000 אסירים לא יהודים ממחנה אלאך שמדרום לדכאו, ונשלחה בצעדה רגלית דרומה.⁶⁴

האסירים שיצאו מדכאו צעדו בשלוש קבוצות: בראש השיירה צעדו הרוסים, אחריהם היהודים, ובמאסף האסירים הגרמנים. האסירים שיצאו מדכאו צעדו כל הלילה בגשם שוטף, עברו דרך היישובים אלאך, פאסינג (Passing) וגאוטינג (Gauting), ובשעה 11:00 למחרת הגיעו לכפר לאוטשטון, מצפון לעיר שטארנברג (Starnberg), שם נלקחה הקבוצה אל תוך יער בערוץ הנהר וירם (Würm). בתוך היער פגשה הקבוצה את קבוצת האסירים שיצאה בערב הקודם ממחנה אלאך, וב־27 באפריל 1945 בשעות הערב המשיכו שתי הקבוצות בדרכן יחד לעבר העיר והאגם שטארנברג.⁶⁵ כאן נאלצו הגרמנים לשנות את תוואי הצעדה. בגלל קרבתם של כוחות בעלות הברית, העדיפו הגרמנים להוביל את הצועדים בעברו המזרחי של אגם שטארנברג, במקום להמשיך בדרך קצרה יותר בצדו המערבי של האגם. הצעדה נמשכה דרך הכפר פרשה (Percha), דרומה לאורך חוף האגם אל הכפר ברג (Berg), שם פוצלה הקבוצה מסיבה לא ברורה. חלק קטן מאנשיה המשיך דרומה בכיוון מינסינג (Münsing), ואילו חלק הארי של הקבוצה עבר דרך העיר וולפראטהאוזן (Wolfrathausen), ובבוקר 28 באפריל, אחרי צעדה לילית ארוכה, במרחק של כ־5 ק"מ מדרום לעיר, נלקחו האסירים לעיר בקרבת היישוב הקטן בולצוואנג (Bolzwang). מספר האסירים שחנו במקום זה נאמד בכ־9,000-10,000 נפש, ומאחר ששהותם ביער התארכה, פרצו במקום עימותים בין קבוצות האסירים וכן עימותים על סמכות בין קציני הס"ס, הוורמאכט והלופטוואפה, ועימותים בין השומרים לבין האסירים, שבעקבותיהם נפגעו מאות אסירים מיריות השומרים.⁶⁶

ב־30 באפריל לפנות ערב יצאו האסירים מהיער והשאירו מאחור 300 אסירים תשושים. הם הסתדרו בחמישיות ובקבוצות של מאה, כשעל כל קבוצה הוצבו שישה שומרים־מלווים ממושם. בראש צעדו האסירים היהודים, אחריהם האסירים הפוליטיים הגרמנים, והרוסים צעדו במאסף.⁶⁷ הכביש הוביל דרומה דרך הכפר אוירסבורג (Eurasburg) בכיוון באוארברג (Bauerberg). מדרום לכפר נעצרה

63 Berben, *Dachau 1933-1945*, עמ' 194; Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 26; "Quellenanalyse – Todesmarsch von Dachau – Gedenken in Würmtal", עמ' 5.

64 Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 39.

65 שם, עמ' 39.

66 שם, עמ' 41; עדות דומליך, בתוך: Hitzer, *Vom Ende und vom Anfang des zweiten Weltkrieges*, עמ' 83-84.

67 Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 51.

התקדמות הקבוצה בשל ידיעות על כך שהצבא האמריקני מתקרב. השיירה נלקחה חזרה צפונה לעבר אוירסברג, והופנתה מזרחה בכביש המוביל למשק חקלאי בשם הרנהאוזן (Herrenhausen). האסירים הורדו אל תוך עמק הנהר לואיזך (Loisach) והגיעו אל הגשרים שהיו בנויים על הנהר ועל התעלה שמעבר לו. הצבא הגרמני מלכד את הגשרים שהיו מוכנים לפיצוץ, בניסיון לעצור את התקדמות האמריקנים. השומרים המריצו את האסירים כדי לאפשר לקבוצה כולה לעבור במהירות לפני פיצוץ הגשרים, אבל המדרון התלול שבו טיפס הכביש אל הגבעות שמעבר לתעלה הגביל את יכולתה של הקבוצה להתקדם. באמצע המעבר פוצצו הגשרים, והאסירים שהיו על הגשרים נפגעו. הפיצוץ פיצל את קבוצת האסירים לשניים: היהודים וחלק מהאסירים הגרמנים עברו את הגשרים לצד מזרח, ואילו האסירים הרוסים וקבוצת האסירים מקומנדו פרציפיקס – סך הכול כ־3,000 אסירים – נתקעו במערב. הקבוצה שנתרה מאחור הוצעה צפונה לבולצוואנג, שם שוחררה ב־1 במאי 1945 על ידי האמריקנים.⁶⁸

הקבוצה שהספיקה לעבור את הגשרים לפני פיצוץ התקדמה אל הרנהאוזן, שם חולקה לשניים: קבוצה אחת הופנתה צפונה, והשנייה דרומה. הקבוצה הצפונית צעדה בכביש שהוביל אל הגבעות שמעבר לנהר לואיזך ופנתה מזרחה דרך שוואיגוואל (Schwaigewall) לעיירה גרטשטריד (Geretstried), ומשם דרומה אל העיירה קניגסדורף. הקבוצה הדרומית עקפה את הכפר באוארברג ממזרח, ומשם צעדה גם היא לקניגסדורף.⁶⁹ מכאן המשיכו שתי הקבוצות דרומה, חצו את הכפר קרויט (Kreut), משם הגיעו, ב־30 באפריל בשעות הערב המאוחרות, לוולפסוד (Wolfsöd), קרוב לנחל ושמו רוטאך (Rottach). באותו יום צעדה קבוצת האסירים הראשונה מרחק של 28 ק"מ, ואילו הקבוצה השנייה עברה מרחק של 34 ק"מ.

בעמק נחל רוטאך ניסה הס"ס לחסל את שתי קבוצות הצועדים. האסירים הוכנסו – במכות, בצעקות וביריות מעל ראשיהם – לתוך הגיא העמוק, ושם מצאו להפתעתם קבוצה של אסירות שכבר שהו במקום.⁷⁰ הגיא היה צר מאוד, והצפיפות הייתה רבה. האסירים הצליחו להדליק מדורות כדי להתחמם, אך השומרים הגרמנים התמקמו בראש המדרון ששלט על הגיא כולו,⁷¹ ירו אל תוך המדורות ופגעו גם באסירים אחדים. אין יודעים מי היו האסירות שנמצאו במקום, מה היה מספרן, מהיכן הובאו לכאן ומה עלה בגורלן. במרחב כולו הסתובבו קבוצות רבות של אסירים ואסירות, שנראה שחוסלו על ידי שומריהם ונותרו אלמונים. גם לקבוצת האסירים שבה אנו

68 שם, עמ' 51-52: "Qullenanalyse – Todesmarsch von Dachau – Gedenken in Würmtal", עמ' 7.

69 Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 53. כביש זה נסלל באזור ביצתי נרחב, ביצת ואלדפילץ (Waldfilz), המשתרע מאגם קוכלזה (Kochelsee) צפונה.

70 שם, עמ' 54.

71 עדות דומיליך, בתוך: Hitzer, *Vom Ende und vom Anfang des zweiten Weltkrieges*, עמ' 85.

דנים חיכה גורל דומה, כפי שהעיד אחד האסירים.⁷² לעד נודע מפי אחד השומרים שהאסירים הוכנסו אל תוך הגיא הצר כדי לחסל בו את כולם, וכי רק התערבותו של אחד הקצינים הגרמנים (אדם בשם לונגין [Longin]), שאיים בנשקו על מפקד הצעדה, שיבשה את תכנית החיסול. כפי שנראה בהמשך, הכנסתן של קבוצות אסירים לתוך ערוצי נחלים עמוקים וצרים באזורים מרוחקים ממקומות יישוב, נבחרה כשיטת החיסול המועדפת על הגרמנים בשלב זה של המלחמה, שמטרתה הייתה להסתיר את מעשי הזוועה מעיני המקומיים. בגיא של נחל רוטאך, שכונה בפי האסירים "גיא השטן" (Teufelschlucht), לא היה לאיש סיכוי לשרוד. הייתה לו רק כניסה אחת, שנשמרה היטב על ידי החיילים, וקירותיו התלולים לא אפשרו לאסירים החלשים לטפס החוצה כדי להינצל.⁷³

למחרת, ב־1 במאי 1945, הוצאו האסירים מ"גיא השטן" והמשיכו לצעוד בקבוצות לא מסודרות, מנותקות זו מזו, דרך מרכז העיר באד טלץ (Bad Tölz). האסירים העייפים, הרצוצים והמורעבים, רעדו מקור אחרי ששהו כל הלילה תחת כיפת השמים בגיא, בגשם שוטף שלא אפשר לישון. מאחר שבעוברים בעיר השתרר בשיירת האסירים אי־סדר נוראי, והאסירים התחננו בפני התושבים לאוכל, איבדו השומרים כל שליטה והחלו לירות באסירים לעיני המקומיים. הקבוצה התקדמה מזרחה, בכביש המוביל לאגם טגרנוזה (Tegernsee) – אזור הררי שפסגותיו מתנשאות לרום של כ־1,500 מטר מעל פני הים.⁷⁴ אחרי שעברו דרך הכפרים גריילינג (Greiling) ורייכסרבאוארן (Reichersbauern), הוכנסו האסירים למחפורת, שכונתה Fuchsloch (מאורת שועל), ביער של חלוקי נחל. כאן ניתן לאסירים מעט מזון, אבל הם סבלו מאוד מהקור העז ומהגשם הטורדני, שלא פסק לרדת והרטיב אותם עד לשד עצמותיהם. לקראת בוקר ניתנה הפקודה להמשיך בדרכם לוואכקירכן (Waachkirchen), שם שוכנו האסירים במתבנים המימים ויבשים, והרגשתם השתפרה. האסירים הללו, יהודים וגרמנים, שיצאו ברגל מדכאו ב־26 באפריל, שוחררו עוד באותו יום, 1 במאי 1945, על ידי חיילים אמריקנים.⁷⁵ קבוצה נוספת של אסירים, מן הסתם רוסים שצעדו ממחנה מינכן־רים דרך העיירה גרינוולד (Grünwald), שוחררה למחרת, 2 במאי, ביישוב רוטאך־אגן (Rottach-Egern), בפינה הדרומית של אגם טגרנוזה. קבוצה של 300 אסירים שוחררה באותו יום בכפר דירנבאך (Dürnbach), בפינה הצפונית של האגם.⁷⁶ מאות אסירים ואסירות יהודים שיצאו ברגל ממחנות קאופרינג דרומה, לכיוון באד טלץ, הגיעו ב־29 באפריל למחנה העבודה בוכברג (Buchberg) – כ־7 ק"מ

72 Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 55.

73 "Qullenanalyse – Todesmarsch von Dachau – Gedenken in Würmtal", עמ' 8.

74 הרי האלפים הנמוכים משמשים מעבר בין המישורים הבוואריים בצפון לבין הרי האלפים הגבוהים, המכונים Karwendelgebirge בדרום, שפסגותיהם מגיעות לרום של 2,700 מ' מעל פני הים.

75 "Qullenanalyse – Todesmarsch von Dachau – Gedenken in Würmtal", עמ' 8.

76 Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 58.

מדרום לוולפרטסהאוזן.⁷⁷ במחנה זה התגוררו עובדי כפייה רוסים, אוקראינים ושבוויי מלחמה, שעבדו במפעל מקומי. עם האסירים הגיע למקום אוטו מול (Moll), אחד הרוצחים הידועים ממחנה בירקנאו, בראש קבוצה של 43 חיילי ס"ס. מול דרש ממפקד מחנה בוכברג למסור לו את האסירים היהודים שהגיעו למקום, שלדבריו כולם נועדו לחיסול. מפקד המחנה סירב, בטענה שקיבל פקודות סותרות מקצינים אחרים, בעלי דרגות גבוהות יותר ממול. בתגובה הוציא מול מהמחנה בין 120 ל-150 אסירים ואסירות רוסים, הוביל אותם ליער סמוך ורצה אותם.⁷⁸ יום לאחר הטבח, ב-30 באפריל, שוחרר המחנה על ידי האמריקנים.

צעדת האסירים ממחנות דכאו דרומה אל עבר הרי האלפים הייתה מלווה כבר מתחילתה באכזריות ובניסיונות לחסל את האסירים, תופעה תמוהה לנוכח העובדה שהיו אלו קבוצות נבחרות של אסירים בעלי כישורים טכניים, שהייתה כוונה לנצלם למאמץ המלחמתי של הרייך. אופייין הרצחני של הצעדות נבע מחוסר תיאום בין קציני חיל האוויר הגרמני שכיוונו את השירות, לבין יחידות הס"ס וקציניהן, שהופקדו על ליווין. מהעדויות הסותרות של השומרים עולה שלשומרים לא היה מידע ברור בדבר מטרת הצעדות ויעדיהן, וכי הם העריכו, על סמך ניסיונם, שהמטרה הסופית של הצעדות היא חיסול האסירים במקומות מרוחקים מיישובים, בתוך גאיות עמוקים מוסתרים מעיני התושבים המקומיים. העימותים והתקריות בין קציני חיל האוויר לבין הקצינים של יחידות השומרים בעת התנייה בכולצוואנג וב"גיא השטן", והתקרית החמורה במחנה בוכברג, שבה היה מעורב אוטו מול, מבססים הסבר זה.

77 שם, עמ' 59-62.

78 תיאור התקרית והטבח במחנה בוכברג מתבסס על עדויות של אסירים רבים, המפורטות בספרו של Wagner: עדות קליגרמן ליאון (14.7.1948), ארכיון יד ושם (להלן: איז"ש), תיק מס' M-1/2439; עדותן של קלר ארז'בט (Keller Erzsébet) וג'ב' אדם קרוי (Ádám Károlyné) (22.7.1945), איז"ש, תיק 015/1491; עדות Josef Kohs, איז"ש, תיק מס' M-1/2469, ועדויות שהושמעו במשפטו של מול, שנידון למיתה. ראו: שם, עמ' 64-66.

צעדת אסירים ב־29 באפריל 1945 דרך העיירה גרינוולד (Grünwald)
מקור: "Qullanalyse Todesmarsch von Dachau – Gedenken in Würmtal"

2. הסעות אסירים ברכבות

הימים האחרונים של המלחמה התאפיינו באי־סדר מוחלט באזור שבו התחוללו הקרבות, מה שמסביר את חוסר התייעוד על תנועת הרכבות שהובילו את האסירים, ואת היעדרו של תיעוד מסודר של הפקודות שניתנו למלווי השיירות ולשומרי האסירים. חסרות גם עדויות של אסירים, שיאפשרו שחזור מדויק של תוואי ההסעות, התאריכים ואומדנים מדויקים של מספרם והרכבם של האסירים שהוסעו בהן. למרות היעדר תיעוד כתוב, ניתן לקבוע בוודאות את קיומם של שני טרנספורטים עיקריים, שכל אחד כלל כמה רכבות – טרנספורט של אסירים ממחנה מילדורף וטרנספורט של אסירים ממחנה דכאו. שני הטרנספורטים נפגשו במינכן, ומשם הובלו דרומה באותו תוואי דרך זייהאופט־וולפרטסהאוזן (Seehaupt-Wolfratshausen) עד טיטצינג (Tützing), משם המשיכו רק אסירי דכאו דרומה דרך מיטנוולד-גארמיש-פרטנקירכן-מורנאו (Mittenwald – Garmisch-Partenkirchen – Murnau), נכנסו לתחומי אוסטריה והגיעו עד זייפלד – קרוב לאינסברוק (Innsbruck) שבאוסטריה, בעמק הנהר איין.

ב־25 באפריל הוחזקו במחנות מילדורף, כ־80 ק"מ ממזרח למינכן, 5,334 אסירים, מהם 295 נשים, מרביתם יהודים.⁷⁹ בערבו של אותו יום הועלו בין 3,600 ל־4,000 מהם על רכבת, בתחנת הרכבת המקומית, וכעבור יומיים הגיעו לעיירה פואינג (Poing), 15 ק"מ ממזרח למינכן. כאן נמסר לאסירים שהם חופשיים, משום שהמלחמה על סף סיום.⁸⁰ האסירים החלו להתפזר בחיפוש אחרי אוכל, אבל כעבור

79 Raim, *Die Dachauer KZ Aussenkommandos*, עמ' 274.

80 שם, עמ' 275, Wagner, *Todesmarsch*; עמ' 79.

זמן־מה הופיעו במקום קצינים וחיילים מחיל האוויר הגרמני, ובסיוע אנשי ס"ס החזירו את האסירים לקרונות הרכבת, שהמשיכה בדרכה למינכן.⁸¹ במינכן חולקה הרכבת לשניים, ושתי הרכבות המשיכו בדרכן בנפרד. הראשונה נסעה דרך העיר וולפרטסהאוזן עד לעיירה ביכל (Bichl), בניסיון להגיע לטירול, אולם מאימת הצבא האמריקני הקרב הופנתה צפונה, אל העיירה זייהאופט (Seehaupt). כאן, ב־29 באפריל, הותקפה הרכבת על ידי מטוסים אמריקניים ורבים מהאסירים נפגעו. מזייהאופט המשיכה הרכבת בנסיעה צפונה, ולמחרת שוחררו האסירים שנותרו בה על ידי האמריקנים.⁸²

הרכבת השנייה נסעה באותה דרך ממינכן דרומה עד לתחנת הרכבת בעיירה קוכל (Kochel) לחופי אגם קוכלזה (Kochelsee), שבשל אילוצים טופוגרפיים הייתה התחנה האחרונה של קו רכבת זה.⁸³ מכאן הייתה התכנית להוביל את האסירים הלאה במשאיות,⁸⁴ אולם מאחר שהמשאיות לא הגיעו, הוחלט להמשיך את המסע ברגל. אסירים שמחמת חולשתם הרבה לא היו מסוגלים ללכת הועלו חזרה על הרכבת, שהופנתה חזרה צפונה בדרך שבה הגיעה לקוכל. רכבת זו הגיעה בסופו של דבר לזייהאופט, שם שוחררו האסירים שהיו בה על ידי האמריקנים ב־30 באפריל 1945.⁸⁵

האסירים שהושארו בקוכל, שמספרם אינו ידוע, יצאו דרומה במסע רגלי מפרך. על מסע זה נשארו רק עדויות של תושבים שראו אותם בדרך, שבהן מתוארות קבוצות אסירים אחדות, שונות בגודלן, שנדדו דרומה. על פי עדויות אלו ניתן לשחזר את מסלול מסעם. היישוב קוכל שוכן בחוף הצפון מזרחי של אגם קוכל, ברום של כ־600 מטר מעל פני הים. דרך הררית תלולה מתפתלת ממנו בסיבובים חדים דרומה, לעבר אגם ואלכנזה (Walchensee). האסירים המותשים נאלצו להתגבר על הפרש גבהים של 200 מטר בין שני האגמים, במרחק קצר ובשיפוע חד. בהמשך הדרך צעדו האסירים דרך הכפרים ואלגאו (Wallgau) וקרונ (Krün), לאורך הגדה המערבית של הנהר איזר (Isar), ומשם, לאחר שעברו 20 קילומטרים, הגיעו ב־29 באפריל לעיר מיטנוולד,⁸⁶ שהפכה תחנת מעבר לקבוצות אסירים רבות שזרמו אליה מכל עבר.⁸⁷

Ernst Israel Bornstein, *Die Lange Nacht*, Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt 81
(1967), p. 239.

Wagner, *Todesmarsch*, עמ' 83.

"Kochel (Endstation Isartalbahn)" in: "Qullenanalyse – Todesmarsch von 83
Dachau – Gedenken in Würmtal", עמ' 33.

Wagner, Albrich, and Dietrich, "Todesmarsch in die 'Alpenfestung'" 84
Todesmarsch, עמ' 83.

Raim, *Die Dachauer KZ Aussenkommandos*, Wagner, *Todesmarsch* 85
עמ' 78-82.

Albrich, and Dietrich, "Todesmarsch in die 'Alpenfestung'" 86
עמ' 33.

Christian Hallig, *Festung Alpen –* 87
עמ' 274; Kaltenecker, *Operation "Alpenfestung"*
Hitlers Letzter Wahn, Freiburg: Herder Taschenbuch Verlag (1989), pp. 23, 26.

באותו יום קטעו האמריקנים את מסילת הברזל שחיברה את מינכן עם אינסברוק, בקטע שבין היישובים ויילהיים (Weilheim) וגארמיש-פרטנקירכן, ובכך שמו קץ להסעות האסירים ברכבות מדכאו לאלפים. רכבות שהצליחו להגיע לזייפלד, לא יכלו להמשיך דרומה, משום שהמסילה הופצצה ליד הכפר ריית (Reith), כ-3 ק"מ מדרום לזייפלד, ויצאה מכלל שימוש.

אין ברשותנו רישום מדויק של מספר הרכבות שעזבו את דכאו בדרך דרומה בשבוע האחרון של אפריל 1945, ושל מספר האסירים שהסיעו. בעדותו המפורטת, מספר האסיר ישראל וייס על "כמה אלפי יהודים" שיצאו מדכאו ב-23 באפריל ברכבת אל טירול.⁸⁸ קיימת עדות של יוהאן שפ (Schöpp), איש ס"ס ששמר על רכבת שהסיעה כ-1,800-1,900 אסירים לזייפלד, בכיוון עמק אן.⁸⁹ קיימות עדויות של ניצולי קבוצה של 131 אסירים, שעזבה את דכאו ב-25 באפריל והגיעה לזייפלד אחרי נסיעה של יומיים.⁹⁰ הוגו לאוטרר (Lausterer), איש ס"ס, שעל פי עדותו ליווה רכבת אסירים שהגיעה לדכאו ב-22 באפריל וחנתה ליד המחנה שלושה ימים בלי להוריד את האסירים, העיד שברכבת זו היו כ-1,700 אסירים. היא עזבה את דכאו ב-26 באפריל, והגיעה לזייפלד דרך גארמיש כעבור יומיים.⁹¹

נראה אם כן שהטרנספורטים שהצליחו לעבור דרומה לפני שהאמריקנים ניתקו את המסילה, הגיעו לתחנת הרכבת בזייפלד בין 27 ל-28 באפריל. בין 28 באפריל ל-1 במאי נמשכו ניסיונותיהם של הגרמנים להביא את האסירים שבידיהם בכל מחיר אל היעד שנקבע, אולם כאשר נותקה מסילת הרכבת מדרום לזייפלד, ושוב לא היה אפשר להמשיך בנסיעה, החליטו הגרמנים להוביל את האסירים אל עבר היעד בצעדות רגליות. מאחר שגם ברגל לא היה אפשר להמשיך, לא הייתה הצדקה להמשיך להחזיק באסירים ואז הוחלט להחזירם צפונה לבוואריה ולחסלם שם. המרחב ההררי שבין גארמיש-מיטנוולד-שארניץ-זייפלד ובין עמק נהר האיזר, הפך למלכודת מוות לאלפי האסירים, בעיקר יהודים, שהפכו בימיה האחרונים של המלחמה מטרה לחיסול פיזי.

גורלן של קבוצות האסירים היהודים מתואר הן בעדויות מפורטות של ניצולים והן בעדויות של תושבים מקומיים, שביישוביהם הוצעו האסירים. עדויות אלו מאפשרות לשחזר את כיווניהן של צעדות המוות בשלושת הימים האחרונים של הלחימה באזור זה – והן אף שופכות אור על גורלם של רבים מהאסירים שהשתתפו בהן.

88 עדות ישראל וייס (10.6.1947), *איו"ש*, תיק מס' 1183/1220, עמ' 14-15.

89 "Todesmarsch in die 'Alpenfestung'", Albrich, and Dietrich, עמ' 22.

90 שורץ, *תעשייה צבאית מול פתרון סופי*, עמ' 200; עדות צבי הניג (15 ביוני 1995), *איו"ש*, תיק 8331, חטיבה 0.3, עמ' 46; עדות אינגן סרולוביץ (28 ביולי 1945), *איו"ש*, תיק 1659, חטיבה 0.15.

91 "Todesmarsch in die 'Alpenfestung'", Albrich, and Dietrich, עמ' 23-24.

ישראל וייס היה אחד האסירים שקבוצתו, ובה מאות רבות של אסירים, הגיעה ב־28 באפריל לתחנת הרכבת של זייפלד, אחרי נסיעה של ימים אחדים מדכאו.⁹² עם הגיעם לזייפלד הורדו האסירים מהקרונות והובלו לשדה פתוח ממזרח לעיירה, אל שפת נחל הגלבאך (Hagelbach). לקראת ערב הוצאו האסירים ממקום חנייתם שליד הנחל והובלו בצעדה רגלית מפרכת אל הכפר הקטן מוזרן (Mösern), כ־6 ק"מ מדרום מערב לזייפלד, הבנוי בראש מצוק תלול מעל עמק הנהר אין. במצבם הפיזי הירוד של האסירים הייתה העלייה למוזרן קשה ביותר, נמשכה זמן רב ורבים מהאסירים מתו במהלכה. עם הגיעם לכפר שוכנו חלק מהאסירים במתבנים, וחלקם עברו את הלילה בקור מקפיא, תחת כיפת השמים. למחרת, 29 באפריל, הובלה הקבוצה בחזרה לתחנת הרכבת של זייפלד, שם חיכתה להם רכבת קצרה שקרונותיה לא יכלו להכיל את כולם. חלק מהאסירים הועלו על הרכבת, שיצאה צפונה לעבר העיר מיטנוולד, אל מחוץ לגבולות אוסטריה. הרכבת נסעה הלך וחזור, עד שמרבית האסירים הוצאו מזייפלד.⁹³ הם הורדו מהרכבת בשטח פתוח בין שארניץ למיטנוולד, שם הצטוו להיכנס לתוך ערוץ צר ועמוק של נהר האיזר, בעוד השומרים החמושים תופסים עמדות מעליהם, על גדות הנהר. אסירים שניסו לברוח מהמקום בשחייה נרו בידי השומרים.⁹⁴

את התרחשויות אותו לילה בערוץ הנהר מתאר ישראל וייס בפירוט: במשך הלילה פרצה באזור סערת שלגים עזה, שהכבידה מאוד על האסירים. מרחוק נשמעו הדי התפוצצויות והפגזות של כוחות לוחמים, ועל הכביש בקרבת הנהר עברו קבוצות של חיילים גרמנים בנסיגה לא מסודרת. באמצע הלילה נראתה אישה גרמנייה, ששוחחה עם מפקדם של השומרים. השניים עזבו את המקום, והשומרים, שהבינו שמפקדם אינו חוזר, החליטו גם הם לברוח. כשראו שהשומרים נעלמו יצאו האסירים מערוץ הנחל והחלו להתפזר לכל עבר, מי בחיפוש אחר מחסה ומסתור במבנים שבשדות העמק, ומי דרומה אל שארניץ או מיטנוולד, בחיפוש אחר אוכל. היו שצעדו לאורך הכביש בלא מטרה ובלא סדר, והכול בתוך ההמולה ששררה במקום, בין יחידות הצבא הגרמני הנסוג לכל עבר מפני הכוחות האמריקנים. ביום האחרון לפני הגעת האמריקנים מתו אסירים מרעב, מחולשה ומירי של גרמנים שנעו על הכביש. אולם מרבית האסירים בקבוצה זו שוחררו על ידי האמריקנים במקומות שונים באזור ב־1 במאי 1945.⁹⁵

ישנן עדויות על רכבת נוספת שהצליחה להגיע לתחנת הרכבת של הצבא הגרמני בפאתי מיטנוולד, ועליה כ־800 אסירים מדכאו. ב־30 באפריל 1945 נראתה קבוצת

92 עדות ישראל וייס (10.6.47), *איו"ש*, תיק מס' 1183/1220, עמ' 15.

93 שם, עמ' 16. האסירים הוצאו אל מחוץ לתחומי אוסטריה בהוראת הגאולייטר של טירול, פרנץ הופר (Hofer), שחשש ממעורבות בפשע של חיטול יהודים במחוזו בימיו האחרונים של השלטון הנאצי. ראו: "Todesmarsch in die 'Alpenfestung'", Albrich, and Dietrich, עמ' 26.

94 עדות ישראל וייס (10.6.47), *איו"ש*, תיק מס' 1183/1220, עמ' 17.

95 שם, עמ' 20.

אסירים זו צועדת דרומה ברחובות מיטנוולד. האסירים צעדו בחמישיות, מלווים בקצין ס"ס ובכ"ס 30-40 חיילי ואפן ס"ס. כריסטיאן האליג (Hallig) מתאר בספרו⁹⁶ את המראה של מאות האסירים המורעבים, שצעדו בקור של אפס מעלות, ברוח מקפיאה, בלבוש אסירים דק. האסירים הובלו דרומה, אל האיים שבתוך ערוץ נהר האיזר, במטרה להרעיבם או להקפיאם שם עד מוות. גם השומרים של קבוצה זו נטשו את משמרתם בליל 30 באפריל, וגם האסירים מקבוצה זו שוחררו ב"1 במאי 1945 על ידי הצבא האמריקני, על הכביש המוליך ממיטנוולד לשארניץ.⁹⁷

אסירים אחרים מתארים את גורלה הטרגי של קבוצה שחוסלה כמעט כולה יום אחד לפני הגיעם של הכוחות האמריקניים למקום. זו הייתה קבוצה של 131 אסירים, שהגיעה ב"26 באפריל 1945 באחת הרכבות לגארמיש, ומשם לזייפלד. האסירים הורדו מהרכבת וסודרו ברחבה לפני בניין התחנה. גשם דק וקר ירד בלא הפסקה והאסירים הצטופפו לאורך קירות בניין התחנה, כדי שלא להירטב. קבוצה של 25 חיילים גרמנים חמושים, בפיקודו של קצין ס"ס, הקיפה את הקבוצה והכול חיכו להוראות בעניין המשך המסע. לאחר המתנה קצרה נודע לקבוצת השומרים שהרכבת לא תמשיך בנסיעתה, בשל ניתוק המסילה בין זייפלד לאינסברוק.⁹⁸ בתחנת הרכבת התייצב קצין ס"ס והודיע לקבוצה שמכאן ימשיכו את דרכם ברגל. הקבוצה החלה במסע רגלי מערבה, לכיוון הכפר קירכוולד (Kirchwald), וכעבור כשעתיים, לאחר כ"3.5 ק"מ, הגיעו האסירים למוזון.⁹⁹ הם התמקמו למנוחת לילה במחסן גדול, שכבו רטובים על רצפת אבן קרה, בלא מזרנים ושמכות. המחסן היה אטום, רוחות לא נשבו פנימה, וכשאנשי הכפר סיפקו להם מרק חם השתפרה הרגשתם. לאחר השכמה מוקדמת יצאו האסירים מהמחסן בצינה מקפיאה ונערכו כשלהרגליהם משתרע עמק הנהר אין.

האסירים היהודים הסתדרו בשלשות ויצאו להמשך המסע. כאן התברר שהם מובלים צפונה, חזרה אל הגבול הגרמני, שרק יום קודם לכן חצו אותו בכיוון ההפוך. האסירים עברו את גבול אוסטריה-גרמניה במעבר שארניץ, וב"28 באפריל בשעות הערב הגיעה הקבוצה למיטנוולד והתמקמה במשטח חשוף בערוץ הנהר איזר.¹⁰⁰ 25 שומרים גרמנים, בפיקודו של קצין ס"ס, תפסו עמדות לאורך גדת הנהר מעל האסירים, ומשני צדיה של דרך העפר שהובילה אל המשטח שעליו ניצבו האסירים. השומרים היו מצוידים במכונות ירייה, בנשק אישי ובכמות לא מבוטלת של תחמושת.¹⁰¹

Christian Hallig, *Festung Alpen*, Freiburg: Herder Taschenbuch Verlag (1989), p. 20

97 שם, עמ' 31-34, עמ' 103.

98 עדות איגנץ סרולוביץ (28 ביולי 1945), *איו"ש*, תיק 1659, חטיבה 0.15.

99 שם, עמ' 45.

100 עדות איגנץ סרולוביץ (28 ביולי 1945), *איו"ש*, תיק 1659, חטיבה 0.15; עדות אמריך קליין (21 ביולי 1945), *איו"ש*, תיק 1725, חטיבה 0.15.

101 עדות אלי ברגר (15 ביוני 1945), *איו"ש*, תיק M-1/E, 1521, עמ' 7.

הערב ירד, והשלגים על הפסגות ועל מדרונות ההרים מנעו מן החושך להשתלט על האזור. צלליות השומרים ועמדותיהם נראו כל הזמן, כמו גם תנועותיהם והחלפת המשמרות. ההפתעה הגדולה חיכתה לאסירים בהמשך הלילה – בחרדה הולכת וגוברת נוכחו לדעת שמי הנהר גואים במהירות, ולפתע הבזיקה ההכרה שהם לכודים במלכודת מוות שאין כל סיכוי להיחלץ ממנה. הגרמנים דאגו לסגור את סכר אגם הוויסות במורד הנהר שבו שהו האסירים, כדי להטביע אותם במי הנהר הגואים.¹⁰² בניסיון לברוח זינקו אחדים מהאסירים למי הנהר הקפואים ושחו עם הזרם האדיר; והגרמנים ירו מדי פעם צרורות מעל לראשי האסירים שנותרו, כדי לדרבן אותם לקפוץ למי הקרח הגועשים. מספר האסירים על האי הלך ופחת וככל שקטן גם שטח האי והמרחק מהגדה הלך וגדל, נעלמו האסירים בהדרגה. במקום השתררה דומייה, ומהשקט שהשתרר ומהעובדה שקולות הירי פסקו, הבינו האסירים שעדיין נותרו על המשטח כי השומרים עזבו את המקום. נראה שהשומרים החליטו שמשימת החיסול הושלמה והעדיפו להסתלק במהירות מהזירה, להחליף את מדיהם ולהיבלע כאזרחים תמימים בין תושבי המקום, מחשש שיפלו בידי חיילי הצבא האמריקני ההולך וקרב.¹⁰³

מקבוצת ה-131 נותרו 16 יהודים, שהגיעו לכפר הסמוך קרון (Krün), על הגדה המערבית של נהר האיזר. רוב תושבי הכפר עסקו בעיבוד השדות הפוריים של עמק הנהר, ושום דבר באווירה הפסטורלית לא היה יכול לרמז על הוועה שהתחוללה בקרבתו ערב קודם לכן, ב-28 באפריל, כאשר חיילי הס"ס הטביעו בדם קר ובאכזריות קבוצת אסירים יהודים במימי הגועשים של הנהר. ב-1 במאי 1945 נאספו ניצולי קבוצת ה-131 בכיכר קטנה לפני הכנסייה שבמרכז הכפר, כדי לקבל את פני החיילים האמריקנים ששחררו אותם.

קבוצת 131 האסירים היהודים לא הייתה היחידה שעשתה דרכה ברגל מתחנת הרכבת של זייפלד אל הכפר מוזרן. ישנם דיווחים של תושבים מקומיים שמעידים על קבוצות אסירים נוספות שהגיעו לכפר ב-28 וב-29 באפריל, שהו בכפר בלילה, ולמחרת המשיכו בדרכן בכיוון העיר טלפס (Telfs). טלפס היא צומת דרכים חשוב בעמק הנהר אין, שדרך עורקי התחבורה החשובים הנפגשים בו חדרו הכוחות האמריקניים אל לב הרי טירול.¹⁰⁴ לטלפס הגיעו קבוצות אסירים אחדות מלוות בשומרים. הקבוצה הגדולה שבהן מנתה "כמה מאות אסירים",¹⁰⁵ אך נראו גם קבוצות קטנות שמנו עשרות אסירים בלבד, שהגיעו למקום מצפון, דרך הכפר

102 ארבע עדויות תואמות את תיאור מלכודת המוות באפיק הנהר: עדות צבי הניג מ-15 ביוני 1995, איז"ש, תיק 8331, חטיבה 03, עמ' 46-47; עדות קליין אמריך (Emerich) מ-21 ביולי 1945, איז"ש, תיק 1725, חטיבה 0.15, עמ' 3; עדות אלי ברגר מ-15 ביוני 1945, איז"ש, תיק E/1-M, 1521, עמ' 7; ועדות אליעזר שורץ, תעשייה צבאית מול פתרון סופי, עמ' 207.

103 עדות אלי ברגר מ-15 ביוני 1945, איז"ש, תיק E/1-M, 1521, עמ' 7.

104 Report of Operations, עמ' 841.

105 Albrich, and Dietrich, "Todesmarsch in die 'Alpenfestung'" עמ' 40.

בוכן (Buchen), הנמצא ממערב למוזון.¹⁰⁶ האסירים שירדו בקבוצות מן ההרים אל טלפס עברו ברחובותיה הראשיים של העיר, חצו את נהר האיין בגשר הנטוי עליו והגיעו לתחנת הרכבת של העיירה פאפנהופן (Pfaffenhofen).¹⁰⁷ כאן, ב־1 במאי, הועלו 300 אסירים על רכבת והוסעו לעיירה היימינג (Haiming), 15 ק"מ ממערב לטלפס.¹⁰⁸ העובדה שקבוצת אסירים זו הועלתה על רכבת והוסעה מערבה מעידה על כך שעם ניתוק המסילה בין זייפלד לאינסברוק ניסו הגרמנים לעקוף את הקטע שבו נותקה המסילה, על ידי הובלת האסירים ברגל דרך מוזון וטלפס, כדי להמשיך ולהסיע אותם שוב ברכבות מערבה, אל היעד הסופי המתוכנן. תושבים מקומיים העידו, שב־1 במאי הגיעו לכפר תאנריין (Thannrain), כ־6 ק"מ ממערב לטלפס, שתי משאיות גדולות ממחנה מאוטהאוזן ועליהן 200 אסירים.¹⁰⁹ האסירים, שהיו במצב גופני מחריד, אוכסנו בכפר ולמחרת המשיכו מערבה ליעד לא ידוע.

האסירים שהגיעו להיימינג ב־1 במאי המשיכו ללכת ברגל שלושה קילומטרים מערבה עד באנהוף אצטאל (Bahnhof Ötztal). ב־3 וב־4 במאי הצטופפו במקום זה כ־2,000 עובדי כפייה לא יהודים וכ־300 אסירים יהודים, בציפייה לבואם של האמריקנים.¹¹⁰ עובדי הכפייה היו איטלקים, פולנים, צ'כים ואוקראינים, שעבדו בבניית מפעל ביטחוני ושוכנו במחנות עבודה בהיימינג ובכפר רידרן (Riedern), בקרבת מקום עבודתם. האסירים היהודים שוכנו בקרונות רכבת ריקים שחננו בתחנה. ב־4 במאי 1945 אחרי הצהריים הגיעו למקום חיילי הדיוויזיה הרגלית מספר 44 של צבא ארצות הברית ושחררו אותם.¹¹¹ החיילים האמריקנים הגיעו למקום אחרי שירדו דרומה מכיוון גארמיש דרך מעבר ההרים פרן (Fernpass), וחדרו ללב הרי האלפים של טירול האוסטרית. באזור פוראלברג (Vorarlberg) נפגשו שני צבאות בעלות הברית, האמריקני והצרפתי, ובכך הושלם שחרורה של מערב אוסטריה עד הגבול עם שווייץ. ב־5 במאי 1945 נערך בבניין העירייה באינסברוק טקס הכניעה בלא תנאי של הכוחות הגרמניים במערב אוסטריה מול הכוחות האמריקניים והצרפתיים.¹¹²

היעד הסופי להובלת האסירים מדכאו דרומה בימים האחרונים של המלחמה

באנהוף אצטאל הייתה התחנה הדרומית ביותר שאליה הגיעו אסירים יהודים שהוצאו מדכאו וממחנות המשנה של דכאו והוסעו דרומה אל עבר הרי האלפים בטיירול. בתחנה זו נפרקו חומרי הבנייה ששימשו לבניית פרויקט ביטחוני חשוב

106 שם, עמ' 40.

107 שם, עמ' 42.

108 שם, עמ' 45.

109 שם, עמ' 44.

110 שם, עמ' 45.

111 שם, עמ' 46.

112 Report of Operations, עמ' 848.

עבור חיל האוויר הגרמני – פרויקט מנהרות הרוח בקוטר 8 מטרים, שנבנו בקרבת התחנה.¹¹³ למקום זה היו אמורים להגיע אלפי האסירים מדכאו, יהודים ולא יהודים, שנבחרו בקפידה על ידי הנהגת חיל האוויר הגרמני, כדי לנצל את מומחיותם המקצועית להשלמת הבנייה של הפרויקט החיוני. משימת בנייתן של מנהרות הרוח בקוטר 8 מטרים הוטלה על מוסד המחקר האווירודינמי שפעל באוטוברון, בקרבת מינכן. בשטח המוסד באוטוברון נבנו שתי מנהרות רוח: האחת בקוטר 2 מטרים והשנייה בקוטר 3 מטרים. אלא שקוטרן של המנהרות הללו לא ענה על דרישות יצרני המטוסים היינקל ומסרשמיט, שבאו בדרישה להקים מנהרות רוח בקוטר 8 מטרים, כתנאי לפיתוח מטוסי קרב חדישים.¹¹⁴ אבל באוטוברון לא היה אפשר לבנות מנהרות רוח בעלות קוטר גדול, בשל ממדיהם העצומים של המתקנים, צריכת החשמל שלהם שהייתה רבה מכדי שיהיה אפשר לספק אותה מתחנת הכוח בפניסינג (Finsing), שסיפקה חשמל למינכן, והרעש הגדול הנלווה להפעלתם באזור עירוני מיושב. הפתרון לבעיות הללו נמצא בעמק אץ, בהרי הטירול שבאוסטריה, ושם הוחלט להקים את הפרויקט הגדול.¹¹⁵

ממזרח לכפר באנהוף אצטאל לרגלי הר אמברג (Amberg), יושר משטח נרחב של כ-250 דונמים, שעליו נועדה להיבנות מנהרת הרוח בקוטר 8 מטרים,¹¹⁶ שהייתה

113 מנהרת הרוח היא כלי הניסוי המשמעותי והחשוב ביותר של המחקר האווירודינמי לניתוחם ולחזיונם של כוחות האוויר שיפעלו על כלי הטיס המתוכננים בעת טיסתם. מתחילת התפתחותה של התעופה לא היה אפשר לקבוע מראש, על סמך חוקים פיזיקליים תיאורטיים בלבד, את כוחות האוויר האלה. למרות שנים רבות של ניסיון בייצור כלי טיס, כדי לתכנן פרויקטים תעופתיים מתקדמים, דרושות אלפי שעות של ניסויים במנהרות רוח, ושורה שלמה של ניסויים במודלים תיאורטיים.

מנהרות הרוח מאפשרות עריכת ניסויים בתנאים מבוקרים, שמספקים ממצאים אווירודינמיים ומאפשרים חיזוי מדויק של התכונות הייחודיות, ושלהישגים וליעילות שלהם יהיה אפשר לצפות מפיתוח כלי טיס חדשים. הניסויים נערכים במנהרות הרוח על מודלים מוקטנים של כלי הטיס המתוכננים, והמודלים נחשפים לזרמי אוויר הנוצרים בתוך המנהרות באופן מלאכותי. השפעת הכוחות ולחצי האוויר הפועלים על המודלים ניתנים למדידה. כדי לאפשר סימולציה של הטיסה במהירויות רוח משתנות, מייצרים בתוך המנהרות רוחות במהירויות משתנות ומערבלות רוח מבוקרות. ניסויים אלה מאפשרים לחזות בדייקנות את התנהגות כלי הטיס המתוכנן בטיסה חופשית באוויר ובתנאים חיצוניים משתנים. ראו: Werner Heinzerling, "Windkanäle", in: Ludwig Bolkow (ed.), *Ein Jahrhundert Flugzeuge: Geschichte und Technik des Fliegens*, Düsseldorf (1990), pp. 304-305; Helmut Trischler, "Aeronautical Research under National Socialism: Big Science or Small Science?", in: Margit Szöllösi (ed): *Science in the Third Reich*, Oxford: Berg (2001), p. 84.

Horst Boog, *Die Deutsche Luftwaffenführung 1935-1945*, Stuttgart: Deutsche 114
Verlag – Anstalt (1982), p. 70.

115 Wolf, *In Zwang für das Reich*, עמ' 13.

116 מיקומה הגאוגרפי של מנהרת הרוח שנבנתה: 47°14'N 10°52'E, וראו:
http://Geheimprojekte.at/t_oetztal.html

אמורה להיות המתקן הגדול ביותר מסוגו בעולם באותה עת.¹¹⁷ הר אמברג כולו הפך לאתר בנייה אדיר ממדים, משום שהמפעל היה זקוק להפעלתו לתחנת כוח בעלת הספק של 88,000 קילו-ואט, ולכן היה צריך להקים בקרבת מקום תחנת כוח הידרואלקטרית שתספק אנרגיה חשמלית זו. תחנת הכוח עצמה תוכננה להיבנות לרגלי המדרונות הדרומיים של הר אמברג. לצורך בניית מנהרת הרוח הגדולה הוקמו בקרבת האתר שני מחנות עבודה עבור כ-2,000 עובדי כפייה לא יהודים. המחנות הוקמו בפאתי העיירה היימינג (Haiming) ובכפר רידרן (Riedern) שבעמק הנהר אין.¹¹⁸ בשטח, שיושר ופולס, נסללו כבישים ורחבות אחסון וחנייה, נבנו מערכות ניקוז וביוב סניטרי ותעשייתי, מערכות תאורה, קשר, מים וחימום. כן נבנתה במקום שלושת רכבת מתחנת הרכבת אצטאל להובלת חומרי הבניין וחלקי המכוונות הגדולות והציוד הרב שהורכבו במפעל. מלבד המפעל עצמו נבנו באתר מבני מנהלה, מחקר ומעבדות וכן בתי מלאכה רבים, מבני מגורים לחוקרים ולבעלי המקצועות שהיו אמורים לעבוד במקום ולמשפחותיהם, ומבנים לרווחת סגל המפעל.¹¹⁹ בניית המפעל הושלמה במלוואה לפני תום המלחמה, אך הרצתו והפעלתו לא התאפשרו עקב איחור בהשלמת תחנת הכוח, שהייתה אמורה לספק את הכוח החשמלי להנעת המפעל. העבודות להקמת תחנת הכוח והעבודות שנלוו לבניית התחנה נמסרו לשתי חברות, גרמנית ואיטלקית. הפרויקט כונה "Arge Stuibenchsperr", ושתי החברות העסיקו מספר גדול של עובדים זרים. בשל מחסור חמור בחומרי בנייה ומחסור חריף בכוח אדם, מקצועי ולא מקצועי כאחד, התקשו הקבלנים לעמוד בלוח הזמנים שנקבע להשלמת בנייתה של תחנת הכוח.¹²⁰ במאמץ לפתור את בעיית המחסור בעובדים להשלמת הפרויקט, הפנו אליו הגרמנים אלפי אסירים יהודים ולא יהודים, עובדים מקצועיים ובלתי מקצועיים, שנבחרו בקפדנות מקרב הכלואים במחנה דכאו ובמחנות המשנה הרבים שלו והובילו אותם דרומה בכל דרך אפשרית: בהסעה ברכבות או בצעדות רגליות אכזריות, שהפכו עד מהרה לצעדות מוות. זה היה ניסיון נואש של חיל האוויר הגרמני להשלים את בניית תחנת הכוח, שהייתה מאפשרת להפעיל את מנהרות הרוח הענקיות שהוקמו באתר אצטאל. אלה היו חיוניות להשלמת המחקר לפיתוחם של מטוסי קרב וכלי מלחמה חדישים (Wunderwaffen), שהגרמנים עדיין קיוו כי בעזרתם יוכלו להטות את מהלך המלחמה לטובתם, אפילו בימיה האחרונים של המלחמה.

117 Heizerling, "Windkanäle", עמ' 319.

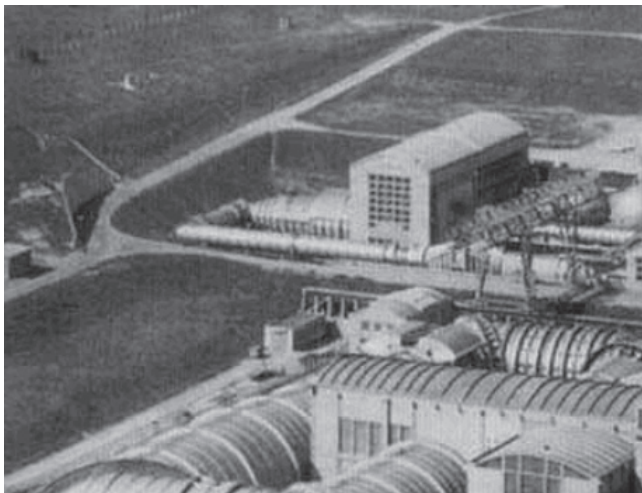
118 Albrich, and Dietrich, "Todesmarsch in die 'Alpenfestung'" עמ' 46.

1) Tsien, H. S., Dryden, H. L., Wattendorf, F. L., "Toward New Horizons, A multivolume report prepared for the AAF", Dayton, Ohio: Publications Branch Intelligence (1946), pp. 105-106; 2) "Gernot L. Geise, Geheime Waffen, Geräte und andere Erfindungen im 2. Weltkrieg" www.efodon.de/html/archiv/geschichte/geise/geheimwaffen.pdf

120 Wolf, *Im Zwang für das Reich*, עמ' 11; 5, p. 2, "Windkanalanlage im Ötztal 1944", www.Unterirdisch-forum.de/forum/archive/index.php/t-3329.html 08.01.2009

יסודות המתקנים של מנהרות הרוח בעמק אץ (Ötztal) באלפים האוסטריים בבנייה - 1943
מקור: DLR – Archiv Göttingen

מתקני מנהרות הרוח בפתח עמק אץ (Ötztal) שבטיירול לקראת סוף המלחמה
מקור: “Gernot L. Geise, Geheime Waffen, Geräte und andere Erfindungen: im 2. Weltkrieg, עמ' 51.”

סיכום ומסקנות

חוקרים רבים חקרו את תופעת צעדות המוות בימיה האחרונים של המלחמה, אבל לא מצאו תשובה חד־משמעית לשאלה שהועלתה, מה היו מטרות הגרמנים שהצדיקו את הפעלתו, בשלב מאוחר כל כך של המלחמה, של מערך לוגיסטי מורכב להובלת אלפי אסירים, תוך הקצאת כוחות גדולים של אנשי צבא לשמירה ולליווי האסירים, והקצאת רכבות להסעתם. מאמר זה מוכיח שמטרת הגרמנים בהובלתם של אלפי אסירים, יהודים ולא יהודים, ממחנות דכאו דרומה בשלב מאוחר זה של המלחמה הייתה ניצולם להשלמת בנייתו של מתקן ביטחוני מיוחד, שהפעלתו הייתה אמורה לאפשר את פיתוחם של כלי טייס וכלי מלחמה חדישים. ההוכחה התבססה על בחינת הרכבן של קבוצות האסירים שנבחרו להובלה דרומה, על בחינת תוואי הצעדות וההובלות, ועל זיהוי מטרת ההובלות על פי המקום המרוחק ביותר שאליו הגיעו האסירים.

קבוצות האסירים שהובלו דרומה ממחנות דכאו לא נלקחו באקראי, אלא נבחרו בקפידה מקרב עשרות אלפי הכלואים במחנות שבהם בוצעו פרויקטים הקשורים לחיל האוויר, או שהיו אסירים שהועסקו במוסדות למחקר ולפיתוח של חיל האוויר של הרייך. מספרם הכולל של האסירים שהובלו ממחנות דכאו דרומה, מ־23 באפריל ועד לימים הראשונים של מאי 1945, הגיע לכ־25,280 נפש, יהודים, גרמנים, רוסים, פולנים ואסירים מארצות אירופיות אחרות, מרביתם גברים, מיעוטם נשים – יותר ממחציתם יהודים. רק שליש מהם הוסעו דרומה ברכבות, ואילו הרוב הוצאו בצעדות רגליות, שהפכו לצעדות מוות בגלל חולשת האסירים; בגלל שלא ניתן להם מזון בכל ימי הצעידה; בגלל לבושם הדל שלא התאים לתנאי מזג האוויר הקשים ברמות ההרריות של בוואריה; ובשל אכזריותם של השומרים, שהרגו כל אסיר שנחלש או התמוטט.

בגלל ניתוק המסילה ליד זייפלד בהפצצות בעלות הברית, לא הגיעו רוב האסירים ששרדו עד 28 באפריל ליעד שאליו היו אמורים להגיע, ונעצרו קילומטרים אחדים לפני אינסברוק. רק 300 אסירים יהודים הגיעו עם משחרריהם האמריקנים, ב־4 במאי 1945, לפתחו של עמק אץ, שבקרבתו היה המפעל הביטחוני החשוב – מנהרות הרוח – שמפקדת חיל האוויר הגרמני התגיסה להפעלתו. מנהרות הרוח שנבנו בעמק אץ, שהיו הגדולות ביותר בעולם באותה עת, היו מאפשרות לפתח גם סוגי נשק חדישים, שבעזרתם עדיין קיוו הגרמנים לשנות את תוצאות המלחמה לטובתם.

בניית המפעל וצידו הושלמה לחלוטין בטרם הגיעו הכוחות האמריקנים למקום, אך הרצת מתקניו והפעלתם התעכבו בגלל הפיגור בבניית תחנת הכוח ההידרואלקטרית, שהייתה אמורה לספק את האנרגיה החשמלית להפעלת המתקנים. מאמר זה בא להוכיח כי הפנייתם והובלתם של אלפי אסירים שהיו כלואים במחנות דכאו היו ניסיון נואש של חיל האוויר הגרמני להפעיל את מנהרות הרוח הענקיות בימיה האחרונים של המלחמה.

סוף דבר

בתום מלחמת העולם השנייה היו מנהרות הרוח של עמק הנהר אין המתקן השני בגודלו ובהשיבותו בעולם כולו.¹²¹ המתקנים, שנפלו בשלמותם לידי הצבא הצרפתי, לא נפגעו בקרבות, כי האזור נכבש בלא שייערכו בו קרבות כבדים. בשנת 1946 פירקה את המפעל חברה קבלנית בשם Firma TLT – Turbo GmbH – Zweilbrückern.¹²² חברה זו העבירה את המתקנים, המכונות, הציוד הטכני, מעבדות המחקר, מעטפת המפעל, מבני מנהלת האתר וכל יתר חלקי המפעל לעמק אוורייה (Avriex) שבהרי האלפים הצרפתיים, החוצה את האלפים של סבואה (Savoy), ובדומה לעמק הנהר אין שבטיירול מוקף גם הוא בהרים שפסגותיהם מגיעות לרום של כ-3,000 מטרים מעל פני הים. מנהרות הרוח אוורייה ממוקמות בקרבת העיר מודאן (Modane), ליד הגבול בין צרפת לאיטליה, במחצית הדרך בין גרנובל הצרפתית לטורינו האיטלקית.

באתר הנטוש של עמק הנהר אין מזכירים רק יסודות בטון, הפזורים בין עצי היערות ששבו והשתלטו על השטח, כי בקרבת המפגש בין נהר האין ליובלו הדרומי, אין, למרגלות המדרונות הצפוניים של הר אמברג, עמדו בסוף מלחמת העולם השנייה מנהרות הרוח שהיו באותה עת מן הגדולות, המודרניות והמתקדמות ביותר בעולם. על שטח נרחב משני צדי הר אמברג נראים יסודות בטון של תעלות מים, יסודות של מבנים ושל מכונות, יסודות של רכבל ושל מסועים שקישרו בין באנהוף אצטאל לבין תחנת הכוח שנבנתה בצדו הדרומי של ההר. בעומק הר אמברג עדיין קיימים שרידים של פירים ומנהרות, שנחצבו בלב ההר ונועדו להוביל את המים להפעלת הטורבינות של תחנת הכוח הגדולה, שהייתה אמורה להניע את מתקני מנהרת הרוח.

121 Heinzerling, "Windkanäle" עמ' 331.

122 "Windkanalanlage im Ötztal 1944" עמ' 2, 5.

תעמולה אנטישמית בעיתון הטטארי (1942–1944) Azat Kirim

העיתונות כמתווכת בין הכובשים הגרמנים לאוכלוסייה הטטארית של חצי האי קרים

התעמולה האנטישמית שהפיצו הגרמנים באזורי ברית המועצות הכבושים זכתה לאחרונה לתשומת לב מחקרית רבה.¹ כפי שמציין המחקר, השתמשו הגרמנים בכל טכניקות התקשורת שהיו אפשריות באותם ימים כדי לשלוט במידע ולקדם את האינטרסים שלהם; העיתונות הכתובה הייתה אחד מן הכלים העיקריים שעמדו לרשותם. ברחבי השטחים העצומים שגרמניה הנאצית כבשה במלחמת העולם השנייה פרסמו שלטונות הכיבוש יותר מ־400 כתבי עת חדשים במגוון שפות,² ובחלק גדול מתוכם הוצגה דוקטרינה אנטישמית.

בחודשים הראשונים לאחר השתלטותם על חצי האי קרים, מנובמבר 1941 ואילך, יזמו הגרמנים את פרסומם של כמה עיתונים וכתבי עת בערים ובעיירות בחצי האי, ובהם ה־*Deutsche Krim Zeitung* (בעיירה סימפרופול [Simferopol]), ה־*Golos Kryma* (בסימפרופול), ה־*Feodosiyskiy Vestnik* (בעיירה פאודוסייה [Feodosiia]), ה־*Zemledelets Tavridy* (בסימפרופול), ה־*Yuzhnyi Krym* (יאלטה [Yalta]), ה־*Vestnik Kerchi* (קרץ' [Krech]) וכתב העת *Sovremennik* (בסימפרופול). חוץ מ־*Deutsche Krim Zeitung*, שראה אור בגרמנית, כוונו כל הפרסומים הללו אל התושבים הרוסים ודוברי הרוסית שבהצי האי קרים, שעל פי מפקד תושבים מ־1939 היו הקבוצה האתנית הגדולה ביותר בחצי האי. הקבוצה

1 ראו סקירה כללית של הנושא בתוך: Ilia Altman, "Pressa okkupatsionnaia", in: Ilia Altman (ed.), *Kholokost na territorii SSSR: Entsiklopedia*, Moscow: ROSSPEN (2009), pp. 803-810. ("עיתונות בתקופת הכיבוש הגרמני" בתוך: האנציקלופדיה של השואה בשטחים של ברית המועצות).

2 ניתן למצוא היסטוריוגרפיה בתוך: Mikhail Tyaglyy, "Antisemitskaia propaganda na okkupoirovannykh natsistami sovetkikh territoriiakh: istoriografiia i metodika izuchenii voprosa", *Holokost i suchasnist*, 1 (2005), pp. 28-42. ("על תעמולה אנטישמית בשטחים סובייטיים שנכבשו על ידי הנאצים", בתוך: סקירה על היסטוריוגרפיה ושיטות מחקר).

2 Altman, "Pressa okkupatsionnaia", עמ' 803.

השנייה בגודלה בקרים הייתה זו של האוכלוסייה הטטארית, שמנתה 218,179 נפש – 19.4% מהאוכלוסייה הכללית.³

הטטארים הם תוצר של מיוזג ושילוב בין אוכלוסיות ושבתים מגוונים מהמאות השלוש עשרה עד התשע עשרה – כולם דוברי שפות טורקיות. אוכלוסייתם התגבשה סביב שבטים מונגוליים שהגיעו לחצי האי קרים בימי הביניים, והאסלאם שימש כלי רב עוצמה בגיבושם לכדי אוכלוסייה אחת. לאחר 1783, עם כיבוש האזור על ידי הרוסים, נקטו הרוסים שורה של צעדים מנהליים, דתיים ואגראריים, שרוששו חלק נכבד מבעלי האדמות הבינוניים והקטנים, מה שהביא להגירה המונית של הטטארים מחצי האי קרים לארצות שכנות. על אף המצב החדש, נהנתה האוכלוסייה המוסלמית ממידת מה של אוטונומיה דתית, משפטית ותרבותית בהנהגת "המועצה הרוחנית המוסלמית של טאברידה" (Tavrisheskoe magometanskoe dukhovnoe) (pravlenie), שנוסדה בצו של הצאר ניקולאי הראשון, ב־23 בדצמבר 1837. במחצית השנייה של המאה התשע עשרה גרמו תהליכי מודרניזציה וחילון להתגבשותה של מנהיגות חילונית בקרב הטטארים, שטיפחה אידיאולוגיה וזהות לאומיות. בעקבות מהפכת אוקטובר 1917, ובמהלך מלחמת האזרחים, שאפו רבים מהמשכילים בקרים ליצור אזור טטארי אוטונומי בעל שלטון עצמי, אלא ש"הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוטונומית של קרים", שהוקמה ב־1921 והייתה ישות טריטוריאלית ולא אוטונומיה אתנית, נתנה מענה חלקי בלבד לשאיפות הלאומיות של הטטארים.⁴ הטטארים היו לאזרחים כפופים לחוק הסובייטי וחויבו בשירות צבאי. עם פרוץ המלחמה בין גרמניה הנאצית לבין ברית המועצות, ביוני 1941, גויסו כ־20,000 טטארים לצבא האדום.

בצו מיוני 1941 של הפיקוד הגבוה של הצבא הגרמני נקבע כי התעמולה הגרמנית באזורים הסובייטיים הכבושים תתבצע תוך שימוש בשפות המקומיות הנפוצות ביותר.⁵ לפיכך, עם פלישתו לקרים, החל הצבא הגרמני בפעולות הכנה לפרסום עיתונים כדי שישמשו אמצעי להחדרת אידיאולוגיה נאצית לאוכלוסייה המקומית, שכללה את המיעוטים הלא־סלאביים, ובהם הטטארים, שעמם ביקשו הגרמנים לקיים שיתוף פעולה צבאי ופוליטי.

3 N. Stepanova (ed.), *Krym mnogonatsionalnyi: Voprosy-otvety*, Simferopol: Tavriia (1988), vol. 1, p. 72. (קרים כמחוז רב לאומי: שאלות ותשובות).

4 למידע נוסף על ההתגבשות האתנית וההיסטוריה הטטארית של קרים באימפריה הרוסית, ראו: Vladimir Sidorenko, "Formirovanie krymskotatarskogo naroda", in: S. Kozlov, and L. Chizhova (eds), *Tiurkskie narody Kryma: karaimy, krymskie tatory krymchaki*, Moscow: Nauka (2003), pp. 143-147; L. Roslavtseva, "Krym v sostave Rossiiskoi imperii", in: *ibid.*, pp. 183-188; Alexander Gertsen, "Krymskie tatory in: *Ot kimmeritsev do krymchakov: Narody Kryma s drevneishikh vremen do kontsa XVIII veka*, Simferopol: Dolia (2007), pp. 228-240. הקרימיצ'קי" בתוך: על עמים בעלי לשונות טורקיות של קרים).

5 Volodymyr Kosyk, *Ukraina i Nimechchina u Druhii svitovii viini*, Paris-New York-Lviv: Naukove Tovarystvo im. T. Shevchenka (1993), p. 501

ב־2 בינואר 1942 תודרכה יחידת המודיעין של הארמיה ה־11 הגרמנית על כך שהיטלר הורה לגייס את הטטארים. המטה הכללי של הצבא הטיל את האחריות לגיוסם על עוצבת מבצע (איינזאצגרופה) D, והמטרות המוצהרות לגיוסם היו צורכי הגנה עצמית ולחימה בפרטיזנים. הטטארים נענו לקריאה, בעיקר משום שרבים מהם היו שבויי מלחמה וגיוסם היה סיכויים היחיד לשרוד, ואחרים, בעיקר באזורים הכפריים, שוכנעו להתגייס בשל התעמולה שהופצה על ידי הוועדות המוסלמיות. בסך הכול גויסו 9,255 איש, ומתוכם צורפו 8,684 לארמיה ה־11. מתנדבים אחרים נמצאו לא כשירים או לא מתאימים, ונשלחו לבתיהם. נוסף על כל אלה, גייסה עוצבת מבצע D עוד 1,632 איש, שאישו ארבע עשרה יחידות להגנה עצמית בעיירות ובכפרים. ביולי 1942 אוחדו כל המיליציות הטטאריות הללו לגדודי "שומה" (עוזר) של ה"שוצמנשאפט" (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei) – יחידות העוזר הלא־גרמניות באזורים הכבושים. עד נובמבר 1941 הוקמו שמונה גדודים כאלה, וכל הכוחות הטטאריים היו תחת פיקוד הס"ס והמשטרה של "מחוז טאוריין" (Generalbezirk Taurien) – חבל ארץ בחצי האי קרים.⁶

בחזית הפוליטית, בסוף דצמבר 1941 ובתחילת ינואר 1942 ייסדו הגרמנים בערים ובכפרים המוסלמיים ועדות מוסלמיות שתפקידן היה לייצג את הטטארים של קרים. הפגישה הראשונה של "הוועדה המוסלמית של סימפרופול", בראשות דו'מיל אבדורשיטוב (Dzhemil Abdureshitov), התקיימה ב־3 בינואר 1942; באותו חודש מונה אילמי קרמנצ'יקלי (Ilmi Kermenchikli) לסגנו. הטטארים שגויסו בקרים נחשפו לתעמולה גרמנית, ובכלל זה לאנטישמיות. כבר באמצע פברואר 1942 הם שמעו הרצאות בנושאים כגון "בחירת עמדות בחזית" ו"חייו ואישיותו של אדולף היטלר", וכן הרצאה על "הבולשביזם כמדכא החיים הלאומיים: תפקיד היהדות בבולשביזם".⁷

במטרה להטמיע את האידיאולוגיה הנאצית בקרב האוכלוסייה הטטארית בקרים, ייסדו הגרמנים בשיתוף פעולה עם הטטארים את העיתון Azat Kirim ("קרים המשוחררת") (להלן: Azat).⁸ Azat פורסם על ידי מועצת העיר סימפרופול (כמו גם העיתון Golos Kryma ("הקול של קרים"), אך עד מהרה עברה הבעלות עליו לידי "הוועדה המוסלמית של קרים" (ששינתה את שמה מאוחר יותר ל'וועדה המוסלמית של סימפרופול'). בוועדה זו היו שישה אגפים: מאבק בגנבות; גיוס חיילים; סיוע

6 לנקודת ראות מפורטת יותר בכל הקשור בהיבטים הצבאיים של שיתוף הפעולה של הטטארים בקרים, ראו: Oleg Romanko, *Musulmanskie legiony vo Vtoroi mirovoi voine*, Moscow: Ast (2004), pp. 150-160 **השנייה**; Oleg Romanko, *Nemetskaia okkupatsionnaia politika na territorii Kryma i natsionalnyi vopros (1941-1944)*, Simferopol: Antikva (2009), pp. 82-161 **(מדיניות הכיבוש הגרמני בקרים והשאלה הלאומית)**.

7 National Archives and Records Administration (NARA), record group RG-242, collection T-312, roll 365, frame 7940913.

8 איות קירילי במקור: Azat Крым. מוזמן לזמן הופיעו בכותרת הראשית של העיתון גרסאות לטיניות משתנות: Asat Krim, Azat Kirim, Azat Krim, Azat Qrim.

למשפחות מתגייסים; תרבות ודת; תעמולה ושכנוע; מנהלה וניהול כספי. העורך הראשי של Azat היה איזט נאפה נורייב (Izet Nafe Nuriyev). לאחר שהשליטה בעיתון עברה לידי הוועדה המוסלמית, בחרו חבריה מקום למשרדי המערכת, הגדילו את מספר חברי הצוות, הסדירו את אספקת הנייר וחומרים אחרים, ודאגו לכך שהעיתון יראה אור באופן סדיר.⁹

עד לכיבוש הגרמני היה נורייב מתרגם מרוסית לטטארי-קרימית בעיתון הסובייטי Kzyl Krym ("קרים האדומה"). משנכנס לתפקידו החדש, גייס נורייב צוות, והוא עצמו פיקח על ההוצאה לאור של שלושת הגיליונות הראשונים. עד מהרה חזר נורייב לעסוק בתרגום וקיבל משרה שבה החזיק עד אוגוסט 1943. למחליפו כעורך ראשי מונה מוסטפה קורטייב (Mustafa Kurtiyev), שלפני המלחמה ניהל את ההוצאה הממלכתית לאור של הרפובליקה האוטונומית של קרים ("קרימג'וז" - תפקיד בוועדה המוסלמית, ולעורך ראשי של Azat מונה עבאדללה קורקצ'י Abdulla Kurkchi) (שחתם בשם העט א' זני [A. Zeni]) - אגרונום שעבד כעורך ספרי לימוד ב"קרימג'וז". בדצמבר 1943 הוחלף קורקצ'י במהמט מואדינוב (Memet Muedinov) (חתם בשם העט מהמט רשאט). מואדינוב, שלפני הכיבוש עבד בצוות הספרותי של הרדיו הממלכתי של קרים והיה חבר במפלגה הקומוניסטית, היה עד למינויו כעורך מזכיר מערכת Azat; הוא היה עורכו האחרון של העיתון.¹⁰ כל מי שעמדו בראש העיתון, והיו אחראים באופן רשמי למדיניות המערכת שלו, היו עסקנים סובייטים, שעם כניסת הגרמנים לקרים ובתגובה על התפתחות האירועים, מיהרו לאמץ עמדות פרו-גרמניות ואידיאולוגיה אנטישמית.

אף שמן הבחינה הפורמלית היה כפוף לוועדה המוסלמית של סימפרופול, הרי בדומה לעיתונים אחרים בשפה הרוסית, גם Azat היה נתון למעשה לשליטת הגרמנים. צוות העובדים של העיתון היה כפוף למשטרת הביטחון והס"ד (SD) של קרים וטאוריין, שהיה נתון לפיקודו של פאול זאפ (Paul Zapp) - מי שהיה אחד המפקדים בעוצבת מבצע D. אחת המחלקות בס"ד, שכונתה "המחלקה השלישית", פיקחה על פעילות הוועדה הטטארית בערים, בעיירות, בכנסיות, במסגדים

ובעיריות שונות בקרים, וכן הייתה מופקדת על תקשורת המונים ותעמולה.¹¹ אחת המשימות של Azat הייתה לתת דיווח שוטף לרשויות התעמולה הגרמניות. במקור הייתה הכוונה לדווח לצוות התעמולה U2 בסימפרופול (שכינויו במסמכים הגרמניים היה Voraustrupp), שהיה כפוף למחלקת התעמולה U (Propaganda-Abteilung U), במחלקת התעמולה של הצבא הגרמני. האחראי למדור העיתונות בקרים, ב-U2, היה ברנו מאוראך (Bruno Maurach), והוועדה

9 חקירתו של איזט נאפה נורייב, 6 במאי 1944, ארכיון המחלקה הראשית של שירות הביטחון של אוקראינה ברפובליקה האוטונומית של קרים (להלן: AGUSBU), עניין 13135, כרך 1, עמ' 54.

10 חקירתו של איזט נאפה נורייב, 18 במאי 1944, AGUSBU, עניין 13135, כרך 1, עמ' 51, 69, 70.

11 חקירתה של אמיליה בקירובה, 9 באפריל 1945, AGUSBU, עניין 8801, עמ' 51.

המוסלמית קיבלה אחריות לעיתון רק לאחר שכל הסידורים להוצאתו לאור כבר נעשו על ידי הגרמנים – התנהלות שהייתה לה חשיבות רבה בכל הנוגע לקביעת האידיאולוגיה והמדיניות המערכתית של העיתון. עובדי Azat גויסו בסיועו של יוסופוב (Yosupov) (שמו הפרטי אינו ידוע), חבר בצוות התעמולה של U2, שבעות נוריים גייס לעבודה בעיתון את הסופר והמתרגם ראהים טי'צ'רוב (Rahim Tyncherov), את המגיה סייט ואדז'יב אומרוב (Seit Vadzhib Umerov) ואחרים. צוות התעמולה המשיך להתערב בעבודתה של מערכת החדשות, סיפק חומרים ואת מרבית התוכן שהתפרסם בעיתון (תשדורות צבאיות גרמניות, חומרים פוליטיים), והפיץ גם מחצית מגיליונותיו בערוציו הפנימיים.¹²

בספטמבר 1942 אורגן מחדש צוות התעמולה כ"צוות תעמולה קרים". אף שהיה כפוף למחלקת התעמולה של אוקראינה, נדרש הצוות לתאם את כל פעילויותיו עם המפקד הראשי בקרים.¹³ בראש הצוות, שמנה 28 איש, עמד לויטננט פריי (Frei) (שם פרטי אינו ידוע), שפיקח על עיתונות, קולנוע, רדיו, חינוך ופעולות תרבות בהשתתפות האוכלוסייה. מחלקה מיוחדת הופקדה על כל אחד מהחומים הללו.¹⁴ Azat לא התיימר לנקוט קו עצמאי משלו ונשלט במפורש על ידי הגרמנים. במאמר שהוקדש לפעילות העיתון הוצהר: "יש לציין כי ד"ר מאוראך, ראש המערכת במחלקת התעמולה, מילא תפקיד חשוב בניהול Azat Kirim ובהישגיו של כתב העת במהלך השנה".¹⁵ על פי עדויות עקיפות, העיתון לא עבר צנזורה מקדימה. בארכיון הלאומי של הרפובליקה האוטונומית של קרים שמורה תיקייה ובה מבחר תרגומים של מאמרים ברוסית שפורסמו ב-Azat וסיכומים ברוסית של תוכנם,¹⁶ ולפי הכיתוב שבגב התיק, התרגומים בוצעו לבקשתו של ד"ר מאוראך.¹⁷ הפרסומים בקרים נבדקו

12 חקירתו של איזט נאפה נורייב, 6 במאי 1944, AGUSBU, עניין 13135, כרך 1, עמ' 54.

13 עותקים של פקודות, מסמכים פנימיים וצווים של מפקדת התעמולה הגרמנית בקרים בנושא האינדוקטרינציה האידיאולוגית של האוכלוסייה, ארכיון המדינה של הרפובליקה האוטונומית של קרים (DAARK), P-156/1/26.

14 לפרטים נוספים על מבנה המטה, ראו: Romanko, *Nemetskaia okkupatsionnaia politika*, עמ' 4-41.

15 *Azat Kirim* 4 (12.1.1943).

16 ניתוח החומרים מתוך *Azat Kirim*, שערכתי, מבוסס על תרגומים מתיק זה, כמו גם על תרגומים נבחרים שנעשו ב-1947 בשביל גופי ביטחון המדינה הסובייטיים, ונשמרו בתיק נפרד בארכיון המדינה של הרפובליקה האוטונומית של קרים. אף אחד מתיקים אלה אינו מופיע בקטלוג הארכיון. מקור נוסף לתרגומים רוסיים מהעיתון הוא אוסף תרגומים שנעשה כחלק מפרויקט *Besatzungspressen in der Sowjetunion, 1941-1944*, מורה אירופה באוניברסיטת היידלברג, בראשות היינץ-דיטריך לאו (Heinz-Dietrich Löwe).

17 ההיסטוריונית של קרים, נטליה יאבלונובסקייה, מגיעה למסקנה המנוגדת, כלומר שצנזורה קודמת אכן הופעלה, אך מביאה רק דוגמה אחת לכך: הסיכום של גיליון 78 מדווח על תקציר חדשות הודן בחשיבות השימוש בשפה הטטארית של קרים בבתי ספר, אך המאמר עצמו אינו מופיע בגיליון. ראו: Nataliia Iablonskaia, "Okkupatsionnaia gazeta 'Azat Krym'", *Kultura natsionalnaia pressa v kontekste informatsionnykh voyn* (1942-1944): *narodov Prichernomoria*, 2, 57 (2005), p. 123 ("עיתון עזאת קרים כעיתון שיצא

על ידי "המחלקה השלישית" של משטרת הביטחון והס"ד בקרים; המשימה הוטלה על קצין גרמני בשם קראצ'קובסקי (krachovskiy), שבאוגוסט ובספטמבר 1943 קיבל תרגומים ממתרגמת עצמאית, אמיליה בקירובה (Emilia bekirova). לימים, במהלך חקירתה בידי הסובייטים, העידה בקירובה: "סיכמתי לקראצ'קובסקי בעל-פה את כל המאמרים שהגיש לי, ובכתב... מאמרים שביקש לתרגם [במלואם] לגרמנית... קראצ'קובסקי התעניין בעיקר במאמרים שעסקו בפעילויות המנהל העירוני, בכל הוועדות הלאומיות, במסגדים, בכנסיות ובעיתונים"¹⁸.

בקיץ 1943 הגיעה תפוצתו של Azat, שראה אור פעמיים בשבוע, ל-15,000 גיליונות.¹⁹ ב-1942, השנה הראשונה לפרסומו, הופיעו כל הידיעות בשפה הטטארית של קרים, בכתב קירילי. מאוחר יותר הופיע דף נפרד ועליו ידיעות בכתב לטיני.²⁰ ב-1944 התפרסם הדף האחורי של העיתון בערבית.

דגם התעמולה של Azat Kirim ודוקטרינה אנטישמית

Azat הצהיר בפני קוראיו כי רגע המלחמה מהווה הזדמנות מיוחדת במינה להשיב על כנם את התרבות, הדת, הערכים המסורתיים ובסופו של דבר את הריבונות הלאומית של העם הטטארי בחצי האי קרים. ריבונות זו, על פי פרסומי העיתון, תתגלם בישות אוטונומית, שתהיה חברה בברית אמיצה עם "משחרריו" הגרמנים של חצי האי מידי השלטון היהודי-בולשביקי.

בינואר 1943, במאמר מערכת שהוקדש ליום השנה הראשון לצאת העיתון, נכתבו הדברים האלה:

לעיתון זה מטרה אחת: להסביר לארצנו כיצד להשיב לנו את אדמתנו, שהוחרבה בידי הבולשביקים בתוך פרק זמן קצר, וכיצד לחזור ולבנות חיים חדשים... Azat Kirim, שהפך למגדלור המהבהב של הוועדות [המוסלמיות] שלנו, מילא תפקיד חשוב בגיוס מתנדבים מקרב הנוער הטטארי בקרים לצבא הגרמני... בה בעת, Azat Kirim טיפל בעקיבות בנושאים כגון בתי ספר, לימוד האלפבית... [הוא] מספק תמיכה בפתרון סוגיות דתיות... מטפל בעניינים חקלאיים... בלא יכולים טובים, לא נצליח לסייע לצבא הגרמני עטור הניצחון

לאור תחת הכיבוש הגרמני [1942-1944]: העיתונות הלאומית ככלי במלחמת תעמולה", בתוך: **תרבותם של עמי הים השחור**) אך השמטת המאמר יכולה לנבוע מסיבות אחרות ולא בהכרח מצביעה על צנזורה קודמת.

18 חקירתה של אמיליה בקירובה, 9 באפריל 1945, AGUSBU, עניין 8801, עמ' 23, 51.

19 Romanko, *Nemetskaia okkupatsionnaia politika*, עמ' 159.

20 השפה הטטארית בקרים נכתבה באותיות ערביות עד 1928, שאז אומץ האלפבית הלטיני. ב-1936 החליף שוב האלפבית הקירילי את הלטיני. ייתכן שהשיבה לאותיות לטיניות נעשתה בתיאום עם פעולה דומה שנקטה התנועה הפרוטורקית, ומתוך כוונה לבדל את השפה הטטארית מהמורשת הסובייטית.

לשקם את הארץ שהותרבה על ידי הבולשביקים היהודים. Azat Kirim רואה בהעברת המידע והפקודות של הפיקוד הגרמני העליון לאוכלוסייה את ייעודו הראשון במעלה... פעילויותיו [של העיתון] כוונו לסייע לצמיחה הלאומית והפוליטית של עמנו ולארגון קבוצות עובדים ישראלים. כך דרש מאתנו הצבא הגרמני ששחרר אותנו מהדיכוי הבולשביקי. אנו מאמינים כי זכינו בחופש המילה הכתובה רק הודות לנדיבותם של משחררינו, ועל כך אנו מביעים את תודתנו לפיהרר אדולף היטלר.

(על החתום: מ"ק)

התעמולה הגרמנית שהפיץ Azat דמתה באופייה לתעמולה בעיתונים ובכתבי עת אחרים שנוהלו על ידי שלטונות הכיבוש, כגון Golos Kryma, שפורסם בשפה הרוסית. אנטישמיות הייתה חלק בלתי נפרד מהאידיאולוגיה שאותה קידם Azat; ככל גיליון הופיעו כמעט דרך קבע נושאים נאציים רגילים. כאן מן הראוי לציין, שהגיליון הראשון של Azat הופיע לאחר שרובה של האוכלוסייה היהודית בכל יישובי חצי האי כבר הושמדה.²¹ עם פרסום גיליון זה לא היו עוד יהודים שהיה צריך ליידעם באשר לפקודות גרמניות, וגם לא נותרו יהודים שיכלו לספר לשאר האוכלוסייה את שעלה בגורלם. כל יהודי סימפרופול נורו באחת שלושה שבועות לפני השקת העיתון — עובדה שהעיתון לא הזכיר.

המוטיב האנטישמי של זיהוי היהודים עם הבולשביזם לכל צורותיו, שביטוי ניכר ב־Azat, היה יסוד קבוע גם באזורים כבושים אחרים בברית המועצות. כחוט השני הופצו דעות שהיהודים יצרו את המרקסיות, שהבולשביזם הוא ההתגלמות המודרנית של היהדות, שהבולשביקים היהודים הם עושקי ארצות וכדומה.²² תפיסת היסוד במספר רב של פרסומים מסוג זה הייתה הניגוד בין "האליטה היודאו-בולשביקית" לבין "העם הטטארי המרומה, המדוכא והמנוצל".

מדי פעם קיבלה הביקורת על השיטה הפוליטית הסובייטית גוון אנטי-רוסי ואנטי-אימפריאליסטי.²³ דוגמה טיפוסית אחת הופיעה ב־21 באפריל 1942, במאמר מאת א' זני שכותרתו "ימים שחורים תחת הדגל האדום":

21 לפרטים נוספים על הפתרון הסופי בקרים, ראו: Gitel Gubenko, *Kniga pechali*, Simferopol: Redotdel krymskogo upravleniia po pechati (1991) Mikhail Tyaglyy, *Mesta massovogo unichtozheniia evreev Kryma v period natsistskoi okkupatsii poluostrova (1941-1944): Spravochnik*, Simferopol: BETs Khesed Shimon (2005). (מערכת רשות העיתונות של קרים, מקומות הוצאה לחורג של יהודים בקרים בתקופת הכיבוש הנאצי: ספר מידע)

22 "בעיני הבולשביקים שחונכו על ידי היהודי הוקן קרל מרקס, במדינה בולשביקית, כל המדינות האחרות חוץ מזו של היהודים היו אמורות להיות בולשביקיות במהותן ולאומיות בצורתן...", מאמר מערכת בלתי חתום, *Azat Kirim*, "K bratiam, zashchishchaiushchim Rodinu", (17.3.1942) 16 ("לאחינו המגנים על מולדתנו").

23 "Pobeda germanskogo naroda oznachaet osvobozhdenie vsego Vostochnogo mira", *Azat Kirim* 17 (20.3.1942), ("ניצחון העם הגרמני ישחרר את העולם המזרחי כולו").

אם לא הייתה זו מדינה יהודית, אלא באמת מדינת פועלים ואיכרים, כיצד אירע שכל העוצמה מרוכזת בידי יהודים; שיהודים נהנו מכל העושר, הכיבודים, המשרות ומקומות העבודה הרווחיים, מבתיים מרווחים, מחלקות פוריות ביותר ועוד כהנה וכהנה, והכול בידיים יהודיות? מדוע... "החמור עבד אבל הסוס אכל"?... אם מדינה זו היא באמת ובתמים מדינת הפועלים והאיכרים, מדוע איישו היהודים והקומיסרים את כל המשרות הגבוהות?... תשובה יש רק אחת: מדינה זו אינה שייכת לפועלים ולאיכרים; מדינה זו נשלטת בידי קבוצה אחת – זו מדינה יהודית...

מאמר נוסף, מאת א' מורטזה (E. Murtaza), התפרסם ב-25 ביוני 1943, וכתרתו: "מפגש האינטלקטואלים של בחצ'יסאראי (Bakhachisarai)":

בבחצ'יסאראי, ב-10 ביוני, נערך המפגש המשותף של אנשי העילית האינטלקטואלית העירונית והמחוזית בקדמת בניין התיאטרון... לאחר שפתח את השיבה, דיבר יו"ר העיר והמחוז על המשמעות הצבאית של מלחמה כוללת ועל תפקידם של האינטלקטואלים במלחמה זו. לאחר מכן נתן את ראשות הדיבור לחביבולה נורי (Abibulla Nuri), שנושא נאוומו בשפה הטטארית היה: "היהודים הם אויבי כל העמים". בנאום הוכיח נורי... כי היהודים הם אמנם פראים צמאי דם, וקרא לאינטלקטואלים להשתתף במלחמה הכוללת נגד הבולשביזם.²⁴

בטקסטים מסוימים שפורסמו בעיתון הופיע פקיד ממוצא יהודי, בעל תכונות יהודיות טיפוסיות, שתואר כמי שבדידו השליטה האמיתית מאחורי המשטר הסובייטי. תפקידו הרם של פקיד זה פורש כדוגמה נוספת לכך שהיהדות והבולשביזם חד הם. כמו בעיתונים אחרים בתקופת הכיבוש, המטרות החביבות על Azat היו בכירי מפלגה ומדינה ממוצא יהודי, כגון השר המופקד על הרכבות, לזר כגנוביץ (Kaganovich),²⁵ והדיפלומט רם הדרג איוון מאיסקי (Ivan Maisky).²⁶ צ'רצ'יל ורוזוולט תוארו כמחרחי מלחמה המשרתים אינטרסים יהודיים, וכבובות בידי "היהדות הבינלאומית".²⁷

²⁴ Azat Kirim 51 (147) (25.6.1943).

²⁵ ראו את הידיעה "Chufut Kaganovich kene demir el transportunyn bashinda" ("היהודי כגנוביץ' שוב אחראי למערכת הרכבות") בתוך: Azat Kirim 19 (6.3.1943).

²⁶ ראו הידיעה "Eudii Maiskii ne istei?" ("מה רוצה היהודי מייסקי"), בתוך: Azat Kirim 17 (27.2.1943).

²⁷ ראו הידיעה "Cherchillnyn dzhenki — chufutlarnyn dzhenkidir" ("מלחמתו של צ'רצ'יל היא מלחמה יהודית") בתוך: Azat Kirim 14 (16.2.1943).

ביטויים אנטישמיים שימשו גם מרכיב משני בטכניקות תעמולה אחרות. כך, למשל, כדי לעודד טטארים בקרים להתגייס לחילות העוזר ההתנדבותיים, פרסם Azat כתבה שכותרתה "דו'לי (Dzheli) המתנדב", ובה סופר על תושב הכפר בקסן (Baksan), בן 54, ששירת בחיל העוזר למרות גילו המתקדם. "אני - אומר הדוד דו'לי - התנדבתי להתגייס. אלהם כתף אל כתף עם אחיי הגרמנים נגד האויב ואטהר את קרים מהשודדים היהודים הבולשביקים".²⁸

כמו עיתונים אחרים בשטחים הסובייטיים הכבושים, גם Azat פרסם דרך קבע ידיעות קצרות בעלות גוון אנטישמי על אודות יהודי אירופה, ארצות הברית ופולשתינה. לכל הידיעות הללו היה מקור אחד ברור - מנגנון התעמולה של הוורמאכט. דוגמה לידיעות כאלה ב-Azat הן כותרות כגון: "איך יותר בתי מרקחת יהודיים בבלגריה"; "בית משפט למלחמה בספרים יהודים" (בצרפת); ו"זיהוי היהודים בבודפשט".²⁹ אף שידיעות מסוג זה הופיעו לכל אורך תקופת קיומו של Azat, הן מעולם לא ציינו את עובדת השמדתם הפיזית של היהודים, ולכל היותר הזכירו חקיקה אנטי-יהודית, את כליאתם של היהודים בגטאות ובמחנות ריכוז ואת הגירושים. המידע הופץ באופן מעוות, תוך הבעת הבנה רבה לעצם רדיפת היהודים, והכותרות היו לעתים קרובות מלאות בוז. אין ספק שכוונתן הייתה תעמולתית - לגייס תמיכה למאמץ המלחמה הגרמני, ואנטישמית - ללבות את שנאת היהודים. המטרה הייתה לשכנע את הקהילה הטטארית בקרים, שהיהדות מסכנת אותם לא פחות מהקומוניזם הסובייטי.

"השאלה היהודית" בקרים

שלא כ-Golos Kryma, שהופיע בשפה הרוסית, האנטישמיות שהובעה מעל דפי Azat הייתה קרובה לאירועים מקומיים, לפוליטיקה, לחברה ולהיסטוריה של חצי האי; היו לכך סיבות היסטוריות ברורות. בשנות השלושים של המאה העשרים דיכאו הסובייטים כליל את שרידי התנועה הלאומית הטטארית,³⁰ ומשום כך לא התקשו הגרמנים להשמיץ את המשטר הסובייטי בעיני הקהילה הטטארית של קרים. עם זאת, הם בחרו בכוונה תחילה להעניק לסובייטים פנים יהודיות, בחירה שהצליחה.

²⁸ Azat Kirim 23 (10.4.1942)

²⁹ "Bulgariada artyk eudii aptekalary iok", Azat Kirim 1 (11.1.1942); "Chufut spekulantlarynyn muakemesi", Azat Kirim 18 (24.3.1942); "Budapeshtte chufutlarny arashtyryv", Azat Kirim 19 (27.3.1942)

³⁰ על השעבוד והדיכוי ההדרגתי של הטטארים בקרים ושל תרבותם, ראו: Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford: Hoover Institution Press (1978), pp. 130-149; Dmitrii Ursu, *Ocherki istorii kultury krymskotatarskogo naroda (1921-1941)*, Simferopol: Tavriia-plus (1999), p. 144 (פקירות על תולדות התרבות של העם הקרימיצי'אקי).

מעט רקע היסטורי יסייע לנו להבין את תגובת הטטארים. בשלבים האחרונים של מלחמת האזרחים תמך חלק נכבד מהטטארים בקרים בבולשביקים, והאמין להתחייבותם להעניק לטטארים אוטונומיה טריטוריאלית. הבולשביקים קיימו את הבטחתם ויצרו את "הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוטונומית של קרים" (R.S.S.A). אלא שהמנהיגות הלאומית-בולשביקית של הרפובליקה האוטונומית בקרים לא סיפקה לטטארים את האדמות שאליהם נכספו והמשיכה במדיניות ארכאית.³¹ להפתעתם ולמרבה כעסם של הטטארים ומנהיגיהם, ב-1924 החל השלטון המרכזי במוסקבה ליישב יהודים מאוקראינה ומבלארוס במישורים שהטטארים ראו בהם שטחים שלהם. הדבר הביא לידי עימות עם מוסקבה,³² והטטארים התעקשו על קבלת פיצוי לאלפי הגולים הטטארים שהגיעו לקרים מטורקיה ומארצות נוספות.³³ ההתנגדות ל"פרויקט היהודי" באה מקרב רבים מהמנהיגים הטטארים, ועמם נמנו: יו"ר "מועצת הקומיסרים העממית של חצי האי קרים" (סובנארקום [Sovnarkom]) אוסמן דרן-אירלי (Osman Deren Aierly); הקומיסר העממי לחקלאות אומר איברהימוב (Umer Ibrahimov), ויו"ר ועדת הביצוע המרכזית [KrymTsIK] וולי איבראימוב (Veli Ibrahimov). המנהיגות הטטארית לא הייתה היחידה שהתנגדה לפרויקט. מזכיר המפלגה הקומוניסטית בקרים, איוון נוסוב (Ivan Nosov), גרס כי ההיגיון מחייב ליישב את היהודים באוקראינה ובבלארוס ולא בקרים, ולטענתו, ליישוב היהודים בקרים עלולות להיות "תוצאות שליליות". המנהיגות המקומית

31 לסקירת דיווחים למיניהם על אודות תהליך זה, ראו: Bryan Glyn Williams, *The Crimean Tatars: The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*, Leiden-Boston-Köln: Brill (2001), pp. 355-360.

32 KOMZET (הוועדה להקצאת אדמות לאיכרים יהודים של מועצת נשיאי הלאומים, המועצה המרכזית של ברית המועצות) היה ארגון שטווח מטרותיו כלל יישוב מחדש ושיכון יהודים בחלקות אדמה, קביעת האדמות הריקות והפנויות להתיישבות, מדידות לצורכי הפיתוח החקלאי של המיושבים מחדש וכך הלאה. הוא הוקם ב-1924 והתפרק ב-1938. OZET (ארגון כלל-איגודי להספקת קרקע לעמלים יהודים בברית המועצות) היה ארגון שקידם את היישוב מחדש ואת ההתבססות הכלכלית של המתישבים היהודים; הוא אסף כספים בברית המועצות ובחו"ל, וסיפק למתיישבים סיוע טכני, אגרונומי, רפואי ותרבותי. הארגון הוקם ב-1924 ופורק ב-1938.

33 לפרטים נוספים על אודות הסתירות האתנו-פוליטיות בהקשר של היישוב מחדש הסובייטי של יהודים בקרים, ראו: V. Chebotareva, "Sotsialnye protivorechiia natsionalnoi politiki v Krymskoi ASSR v 1920-e gody", *Voprosy istorii* 12 (2006), pp. 25-43 ("ניגודים חברתיים במדיניות הלאומית במחוז האוטונומי של קרים בשנות העשרים", בתוך: *שאלות היסטוריות*); Allan Kagedan, *Soviet Zion: The Quest for a Russian Jewish Homeland*, New York: St. Martin's Press (1994), pp. 80-87; Gennadii Kostyrchenko, *Tainia politika Stalina: Vlast i antisemitizm*, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia (2001), pp. 95, 96, 111 (המדיניות הסודית של סטלין, השלטון והאנטישמיות); Williams, *The Crimean Tatars*, עמ' 364-371; Jonathan L., Dekel-Chen Jonathan, *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924-1941*, New Haven and London: Yale University Press (2005), pp. 98-100.

טענה כי אין די אדמה להקצות למתיישבים יהודים, וכי "המטרות העיקריות [צריכות להיות] הספקת מתקנים ראויים לאוכלוסייה החקלאית, והעברתה מהמחוזות הדלים באדמה והצפופים אל אזורים עשירים באדמה; רק האדמה שתיוותר לאחר מכן תוכל לשמש ליישוב מחדש [יהודי]".³⁴ מעט לאחר מכן, ב־28 בפברואר 1925, פרסמו KrymTsIK ומועצת הקומיסרים העממיים של ה־R.S.S.A צו האוסר מתן אדמה למהגרים יהודים.³⁵

צעדים אלה, כמו גם ביקורים במוסקבה של משלחת המנהיגות בקרים במטרה לשכנע את השלטונות להתחשב בצורכי האוכלוסייה הטטארית המקומית, לא נשאו פרי. בהמשך לדו"ח שחיברה KOMZET (הוועדה להקצאת אדמות לאיכרים יהודים של מועצת נשיאי הלאומים, המועצה המרכזית של ברית המועצות), החליט הפוליטביורו, ב־18 במרץ 1926, להמשיך ביצירת ישות אוטונומית יהודית ברפובליקה הסוציאליסטית הסובייטית האוטונומית של קרים, אם יתברר כי היישוב מחדש מתקדם היטב.

הקרמלין החליט לשבור את התנגדות המנהיגות המקומית בקרים, והתחיל בכך עם איברהימוב. ב־28 בינואר 1928, בישיבה שלא מן המניין של ה־KrymTsIK, הוחלט "לסלק את ווליי איברהימוב מתפקיד ראש ה־KrymTsIK ולבטל את חברותו בארגון".³⁶ זמן קצר לאחר מכן הוגש כתב אישום נגד איברהימוב, שנשפט ונידון למוות, ונעצרו 17 פעילים טטארים. לדברי דו"ח רשמי בנושא החקירה, "איברהימוב עצמו, וכן כמה מהפקידים הבכירים האחרים, הנהיגו את התסיסה האנטי־יהודית; בשעה שגייסו תומכים בקרב הפועלים הטטארים הצעירים, הצהירו איברהימוב ושותפיו כי קרים עובר "יהודי".³⁷

נראה כי ההתנגדות ליישוב היהודים בקרים שיקפה הלכי רוח פופולריים בחצי האי. המנהל הפוליטי המשותף של המדינה (OPGU) דיווח כי "רעיון יישובם מחדש של יהודים בקרים עורר את התנגדותה של האוכלוסייה המקומית – הרוסית והטטארית, של האיכרים העשירים (קולאקים) ושל גורמים אמידים נוספים. במקומות שונים נציגי האינטלקטואלים המקומיים מתסיסים את האוכלוסייה המקומית נגד המהגרים היהודים, ומפיצים שמועות בקרב עובדי המנגנון הסובייטי, בייחוד בקרב הטטארים".³⁸

דו"ח של ה־OGPU ציין כי מעצרו של איברהימוב "עורר דיונים סוערים בקרב כל שכבות האוכלוסייה בקרים. התחושה השלטת בקרב הטטארים היא כי 'המתקפה הרוסית על הטטארים החלה'. רגשות אנטישמיים נפוצים בכל מקום: 'רק היהודים

34 Chebotareva, "Sotsialnye protivorechiia natsionalnoi politiki", עמ' 29.

35 Dekel-Chen, *Farming the Red Land*, עמ' 99.

36 Fisher, *The Crimean Tatars*, עמ' 141.

37 Chebotareva, "Sotsialnye protivorechiia natsionalnoi politiki", עמ' 36.

38 שם, עמ' 34.

אשמים בכך. יש תסיסה קשה בקרב הסטודנטים הטטארים... בקרב העילית האינטלקטואלית ובקרב הסוחרים".³⁹

עימות זה, שנודע בשם "פרשת וולי איברהימוב", היה מהסיבות המרכזיות לסירובה של המנהיגות הסובייטית לשתף את הממשל המקומי בקרים בקביעת סדרי העדיפויות בהקצאת אדמות, ולמילויין של הבטחות מן העבר שניתנו כשהבולשביקים נזקקו נואשות לתמיכה מקומית. במחצית הראשונה של שנות השלושים אלפי דמויות בקרב העילית האינטלקטואלית של הטטארים בקרים (כ-3,500) הואשמו ב"לאומיות בורגנית" ונידונו למוות או לגלות.⁴⁰

את המשקעים שיצרו מהלכים אלה ניצלו המנהיגים המנהליים, התרבותיים וההינוכיים של הטטארים בקרים בזמן הכיבוש הגרמני. הניסיון הקומוניסטי להעביר יהודים לאזור, התנגדות הטטארים בתגובה על כך, השמדת האליטה האינטלקטואלית ודיכוי האוכלוסייה כולה, הכינו את הטטארים בקרים לקבל את האנטישמיות הגרמנית. נושאים אלה הופיעו באותה תקופה כמוטיבים מרכזיים ב־Azat ובעיתונים נוספים בחצי האי. בדיווח של עוצבת מבצע D לסגל הארמיה ה־11 על גיוס הטטארים בקרים לשורות הוורמאכט והכוחות להגנה עצמית, נכתב כדלקמן:

עד לשנים 1926-1927 הפגינו הסובייטים כבוד מינימלי למסורות הטטארים, אך לאחר שהיהודים החלו לאכלס את האזור, החלו הטטארים למחות, מה שהביא לדיכוי היסודות הטטאריים, בייחוד משום שהם דבקו בקנאות בדתם, בשפתם, בתרבותם ובסגנון חייהם. פעילותם הדתית דוכאה בתקיפות. אלה הן הסיבות העיקריות שבעטיין חשים הטטארים, ובייחוד האוכלוסייה הכפרית, ניכור כלפי הבולשביזם...⁴¹

כפי שמראה פסקה זו, הרשויות הגרמניות חיברו באופן פשטני בין שני תהליכים נבדלים. הראשון היה תוצאה של אירועים מקומיים, בעיקר ההגירה היהודית לקרים ומאמצי האליטה המקומית, הטטארית ברובה, למנוע הגירה זו. התהליך השני התחולל מאוחר יותר, ולא היה ייחודי לקרים; הוא התרחש בכל האזורים האתניים של האימפריה הסובייטית – נסיגתו של הקרמלין ממדיניות שהיה בה חשש שתעודד "לאומיות בורגנית". לא ההתיישבות היהודית בקרים היא שגרמה ל"דיכוי האלמנטים הטטאריים" אפוא, אולם הסבר פשטני וליניארי זה הועיל מאוד לתכניות התעמולה של הגרמנים. להלן כמה קטעים ממאמרים המשקפים תחושות אלו:

39 שם, עמ' 35.

40 Fisher, *The Crimean Tatars*, עמ' 141.

41 G. Litvin, "Krymsko-tatarskie formirovaniia. Dokumenty Tretiego Reikha 1878-1917. Svidetelstvuiut", *Voенno-istoricheskii zhurna*, 3 (1991), p. 91

של קרים בצבא הנאצי: מסמכים של הרייך השלישי", בתוך: **כתב העת הצבאי ההיסטורי**.

במאמר שכותרתו "ישובם מחדש של היהודים בקרים", נכתב:

בשנים 1922-1923 החלו היהודים להגר לקרים. האדמות הפוריות ביותר... הותרמו על ידי הרשויות הסובייטיות והועברו לשימוש היהודים. ארגון OZET ומועצת KOZMET הוקמו כדי לקדם את היישוב מחדש היהודי. כדי ליישב את היהודים בשטחים אלה תוך שיתוף הפעולה של אותם ארגונים, נעשו ניסיונות לגייס סכומי עתק מיהדות העולם, ובראש ובראשונה ממיליונרים אמריקנים. הממשלה הבולשביקית-יהודית עשתה מאמצים כבירים בכיוון זה. למה ציפו מיישוב מחדש זה? אף שהממשלה הקומוניסטית ביקשה להסתיר את המידע בדבר היישוב מחדש של יהודים בקרים, החדשות נפוצו במהירות לא רק בקרב תושבי קרים, אלא גם בארצות זרות. הצעדים שננקטו על ידי ה-OGPU מעידים בבירור שהכוונה הייתה לגרש את הטטארים מקרים וליצור שם רפובליקה יהודית... כשהתגלתה תכנית זו בשלביה הראשונים, יצאה האליטה האינטלקטואלית של קרים למאבק כנגד היישוב מחדש היהודי... אין ספק שאלמלא מאבק זה הייתה הרפובליקה היהודית של קרים מוקמת מזמן, הטטארים היו מגורשים מקרים וזכרם היה נמחק מתולדות חצי האי. באופן טבעי, מאבק זה אינו יכול להתנהל בלא קרבנות. האליטה הטטארית בקרים איבדה רבים מחבריה. וולי איברהימוב ורעיו נספו במערכה זו. כמה מהם נורו, ואילו אחרים הוגלו לסיביר ולהרי האורל, שם מתו...⁴²

מאמר נוסף שפורסם ב-*Azat*, וכותרתו "היכן היו השוויון והצדק תחת השלטון הבולשביקי?" מתאר כיצד גורשו הטטארים ממולדתם והיהודים תפסו את מקומם. המאמר מונה את קרבנותיה של מדיניות בולשביקית זו, וחותרם בתיאור הטרור שננקט כלפי הטטארים מטעם הממשלה היודאו-בולשביקית.⁴³ במאמר שכבר הוזכר, "ימים שחורים תחת הדגל האדום", נכתב :

...וולי איברהימוב, שעשה כל שביכולתו כדי שגורל מולדתו ועמו לא ייפלו לידי היהודים... נפל בן נאמן זה של המולדת קרבן לבולשביזם וליהודים. הבולשביזם, שמאז 1924 שם לו למטרה להפוך את קרים המעטירה לרפובליקה יהודית, ביקש להפוך את ראש הרפובליקה העצמאית של קרים, וולי איברהימוב, לכלי שרת בידי היהודים...⁴⁴

Azat Kirim 5 (6.2.1942) 42

Azat Kirim 12 (3.3.1942) 43

Azat Kirim 27 (24.4.1942) 44. חלקו הראשון של מאמר זה פורסם ב-21 באפריל 1942 והוזכר לעיל.

על "הבעיה היהודית" כתבו ב־Azat המישה עשר כותבים.⁴⁵ עדיין לא ידוע מדוע הסכימו לשתף פעולה עם הגרמנים ומה עלה בגורלם. איש מהם אינו מוזכר במילון הביוגרפי *Prominent Figures in Crimean Tatar Culture (1921-1941)* שראה אור בסימפרופול ב־1999, וכולל מידע על אודות 188 איש. מכאן יש להניח שכותבים אלה לא היו אנשים שדעותיהם הפוליטיות היו ידועות לפני המלחמה. נראה שעמדתם האנטי־יהודית התגבשה רק במהלך הכיבוש הגרמני, בהשפעת האידיאולוגיה והתעמולה הנאצית. ייתכן שכמה מהם כתבו בשם בדוי. על ארבעה מהם ידועים לנו אך פרטים מעטים.⁴⁶

לא כל המאמרים האנטישמיים שפורסמו ב־Azat היו מקוריים, ובייחוד תקצירי החדשות, שפורסמו גם בעיתוני הכיבוש בשפה הרוסית ברחבי חצי האי ובשטחים סובייטיים אחרים שהיו נתונים לכיבוש הגרמני. כתבות אלה התבססו על מבזקים שפרסם משרד התעמולה של הרייך,⁴⁷ ועורכו של Azat תרגם את המבזקים הללו, או לקח אותם מעיתונים אחרים שבהם פורסמו. כך, למשל, מבזק בשם "איך יותר בתי מרקחת יהודיים בכולגריה", שהופיע ב־Azat ב־11 בינואר 1942, הופיע שלושה ימים קודם לכן בעיתון הרוסי *Golos Kryma*. "מלחמתו של צ'רצ'יל היא מלחמה רוסית", שפורסם ב־Azat ב־16 בפברואר 1943, כבר פורסם ב־*Feodosiiskii Vestnik* ב־28 בינואר 1943. גם המאמר "Der jüdische Weltpolyp" ("הגידול הממאיר העולמי היהודי") הופיע ב־*Ostraum-Artikeldienst* ב־3 בפברואר 1942,⁴⁸ ב־*Golos Kryma* ב־12 במרץ 1942 וב־Azat ב־17 במרץ 1942.

45 הכותבים שיפורטו להלן דנו בשאלה היהודית ב־Azat Kirim: דז'מיל אבדורשיטוב (אבדורשיט) (Dzhamil Abdureshitov [Abdureshit]), אבולעסיו אפנדי (Abulasiz Efendi), חלבש (chalbash), מוסטפהוי (M. Mustafaev), סיידמטוב (N. Seidametov), זייה אפנדי (Ziia Efendi), עסמאיל האטיפ־זייד (Ismail Khatip-Zade), אילמי קרמנצ'יקלי (Ilmi Kermenchikli), שולין קאדיר (Shulin Kadir), ממת אוסמן (Memet Osman), ליאטיפוב (Sh. Liatifov), זני (A. Zeni), מוסטפה מנקייב (Mustafa Menkeev), עבדולדז'ליל גני (Abdudzhelil Gani) ומורטזה (E. Murtaza).

46 חקירתו של אילמי קרמנצ'יקלי (Ilmi Kermenchikli), 12 בנובמבר 1944, AGUSBU, עניין 20347, עמ' 15; חקירתו של אילמי קרמנצ'יקלי, 12 בינואר 1977, AGUSBU, עניין 20423, כרך 5, עמ' 23.

47 לפרטים נוספים על *Ostraum-Artikeldienst*, כמו גם על העתקות ישירות ועקיפות מתוכו על ידי עיתונים בקרים, ראו: Mikhail Tyagly, "K voprosu o natsistskoi antisemitskoi propaganda na okkupirovannykh territoriiakh SSSR: novye istochniki", *Golokost i suchasnist*, 4 (2002), pp. 6-7. ("שאלת התעמולה האנטישמית הגרמנית בשטחים הכבושים").

48 ארכיוני המדינה המרכזיים של הרשויות הראשונות במעלה באוקראינה (TsDAVOU), 3206/6/10/63.

שיתוף פעולה בין Azat Kirim לבין אמצעי תקשורת אחרים בקרים בכיסוי "השאלה היהודית" המקומית

בהשוואה ל־Azat, רוב העיתונים בשפה הרוסית מתקופת הכיבוש הגרמני בקרים דיווחו מעט יחסית על יהודי קרים ועל מערכת היחסים שבינם לבין האוכלוסייה הלא־יהודית בחצי האי. מתוך 288 הגיליונות של Golos Kryma רק בארבעה הופיעו מאמרים שהזכירו את הקהילה היהודית המקומית. שאר המאמרים שבהם הוזכרו יהודים נגעו לאירועים במקומות אחרים, כגון ארצות הברית או אזורים סובייטיים אחרים, או בקרמלין, או ליהודים בתקופות אחרות. מתוך ארבעת הגיליונות שבהם הייתה התייחסות ליהודים, שלושה עסקו, במידה זו או אחרת, בהתיישבות היהודית החקלאית בקרים בשנות העשרים והשלושים.⁴⁹

ב־16 באפריל 1942 פרסם Golos Kryma מאמר שכותרתו "הרפובליקה היהודית בקרים". אחת הטענות העיקריות שנטענו במאמר הייתה שגם לאחר שקיבלו אדמות פוריות בחצי האי, לא היו היהודים מוכשרים לעבודה חקלאית, מה שהביא להידרדרות כלכלת קרים לפני המלחמה. "הרפובליקה האוטונומית הטטארית", הצהיר הכותב (שחתם באות "אלפא"), "הלכה והפכה לבדיה; כמו גידול סרטני התנפלה הרפובליקה היהודית על גופה שלה והחלה להתפתח במהירות".⁵⁰ יש להניח שנושא המאמר, והחומרים שמהם נכתב, הועברו למערכת Golos Kryma על ידי אנשי Azat. בשל קהל קוראיו דוברי הרוסית, סיפק המאמר גישה נוספת אל "השאלה היהודית", שחיברה בינה לבין אירועים מקומיים. יש לציין כי מה שתואר קודם לכן ב־Azat כמאבק בין היהודים לטטארים בקרים, הוצג בכתבה הנוכחית כמאבק של היהודים בכל תושבי קרים. ניתן להניח שהמאמר מצא חן בעיני גופי התעמולה הגרמניים, שכן אף שעיוות את העובדות במצח נחושה, הוא ניתן בנרטיב דינמי ובתעוזה סגנונית.

בגיליון 32 של Ostrum-Artikeldienst, אוסף מאמרים שהופץ ב־26 ביוני 1942 בכמה אמצעי תקשורת, על ידי המחלקה המזרחית של משרד התעמולה בברלין, הופיע מאמר בשם "יישובים יהודיים בקרים".⁵¹ נראה שהעורך בברלין קיצר את המאמר מ־Golos Kryma, מחק את ההצהרות הבעייתיות יותר (למשל, זו העוסקת ברפובליקה הטטארית בקרים), ושינה במקצת את ניסוח הטיעונים המקוריים. במקום להנגיד בין היהודים לבין הטטארים של קרים (מה שלא היה מעניין את כל מי שאינו מקרים), הפך את היהודים לאויבי ה"פולקסדויטש" – הגרמנים האתניים בני המקום – שהתיישבו שם במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, אך גורשו על ידי סטלין באוגוסט 1941. לפי הגרסה שהתפרסמה ב־Ostrum-Artikeldienst,

49 לניתוח המאמרים הדנים ב"בעיה היהודית" בעיתונים בשפה הרוסית בקרים הכבושה, ראו: Mikhail Tyaglyy, "The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea", *Holocaust and Genocide Studies*, 18, 3 (2005), pp. 421-459

50 "Evreiskaia respublika v Krymu", *Golos Kryma* 31 (37) (16.4.1942)

51 ארכיון המדינה הרוסי להיסטוריה חברתית ופוליטית (RGASPI), 17/125/178/152

המתיישבים הגרמנים "העשירו את התפתחות התרבות ותרמו לרווחת חצי האי קרים בשל חריצותם וכישוריהם הארגוניים".⁵² אך הנקודה המרכזית נותרה כשהייתה: גם בתנאים הטובים ביותר היהודים אינם מסוגלים לבצע עבודה חקלאית. זו הייתה הזדמנות לתועמלנים נאצים להחיות סטריאוטיפ אנטישמי ישן ולהוסיף לו עדויות אמפיריות כביכול.

מסקנות

כמו רובה של התקשורת המודפסת באזורים הסובייטיים שהיו בשליטה גרמנית נאצית במלחמת העולם השנייה, גם העיתון Azat דיווח על "השאלה היהודית" תוך שימוש ברטוריקה אנטישמית. מאחר שבשעה שהעיתון ראה אור כבר לא היו יהודים בקרים, לא הייתה במאמרים על היהודים העברת מידע לציבור, והם היו אך ורק בגדר תעמולה טהורה. כמה מאמרים הוקדשו ליהודים בלבד, ואילו אחרים שילבו נושאים אנטישמיים בהקשרים רחבים יותר, כגון הצגת המשטר הסובייטי, שהיהודים העומדים בבסיסו זרים ועוינים את העם הטטארי בקרים. את מאמריו של Azat על היהודים ניתן לחלק לשלוש קבוצות: (1) מאמרים שהועתקו בלא שינוי מתקצירים גרמניים שהוכנו לעיתונות בשטחי המזרח, או מעיתונים אחרים; (2) טקסטים שהועתקו, אך שונו והותאמו לקהל הקוראים המקומי; (3) חומרים מקוריים שנכתבו במיוחד לעיתון. עם זאת, בהשוואה לכתבי העת הרוסיים מתקופת הכיבוש הגרמני בקרים, ניחן תוכנו האנטישמי של Azat בכמה מאפיינים ייחודיים. אף על פי כן ראוי לציין ש־Azat מעולם לא אימץ את הרטוריקה הנאצית שתיארה את היהודים כממאירים, או כאויבי האסלאם (או הנצרות). את היעדרו של שיה גזעני מסוג זה ניתן להסביר בכך שהכותבים והקוראים הטטארים בקרים לא היו מודעים לתיאוריה הגזענית שבה דגלו הנאצים, וכן בכך שהאידיאולוגיה והתעמולה הנאצית הצהירו גם על נחיתותם הגזעית של העמים האוריינטליים, ובייחוד הטורקיים. את היעדר העוינות הדתית, המגולמת בהצגת היהודים כאויבי האסלאם, ניתן להסביר בכך שהעיתון לא שימש כדובר של סמכות מוסלמית דתית רבת השפעה. גוף כזה לא היה קיים בתקופת השלטון הנאצי בקרים.⁵³ אמנם העיתון דן מפעם לפעם בנושאים

52 עוד על Ostrau-Artikeldienst, ועל העתקה ישירה ועקיפה ממנו על ידי עיתוני קרים, ראו: Mikhail Tyaglyy, "K voprosu o natsistskoi antisemitskoi propaganda na okkupirovannykh territoriiakh SSSR: nove istochniki", *Golokost i suchasnost* 4 (2002), pp. 6-7.

53 המופתי האחרון בקרים, נומאן סלבי סיהאן, נורה בידי הבולשביקים ב־1918, ולא נבחר לו יורש. בימי השלטון הנאצי ניסו אקטיביסטים טטארים בקרים לקבל את הסכמת הגרמנים להקים מחדש את תפקיד המופתי של קרים. הם לא הצליחו, משום שהגרמנים העדיפו קהילות טטארות מחולקות ומבוזרות. הם הבינו היטב כי אם יוקם מחדש, ישמש תפקיד המופתי את המטרות הפוליטיות של הלאומנים הטטארים, ולא ימלא רק את צורכיהם הדתיים. לפרטים נוספים על הניסיונות להקים מחדש את התפקיד, ראו: Romanko, *Nemetskaia okkupatsionnaia politika*, עמ' 91-94. גיליון Azat Kirim מ־17 בפברואר 1942 כלל הודעה מאת "הסמכות הדתית

הקשורים ל"רנסנס הדתי" של האסלאם, אך הקטגוריות והתפיסות הבולטות שלו היו לאומיות וחילונית, והיהודים הוצגו אפוא במונחים לאומיים, ולא דתיים. ברם, על "חיסרון" זה חיפו המאמרים הרבים שתיארו את היהדות ככוח המניע שביסוד הקמת המערכת הפוליטית והמדינית הסובייטית ותחזוקתה. בעיתונות הטטארית של קרים בתקופת הכיבוש הוצגו האירועים הטרגיים של שנות העשרים והשלשים, שהיו תוצאה של המתקפה הסובייטית החזיתית על שרידי האליטות הלאומיות באזורי הספר של ברית המועצות (ושבקים התבטאה בסכסוכי אדמה שבהם ניצבו שתי קבוצות אתניות זו מול זו) כסכסוך אתני-פוליטי. לפי דיווח זה לא היו היהודים משתתפים פסיביים בניסוי הפוליטי והכלכלי הבולשביקי, אלא הם אלה שהניעו וניווטו אותם מאחורי מדיניות אימפריאליסטית. לפיכך היהודים היו אשמים בדיכוי העם הטטארי של קרים ובשעבודו.

בחינת אופיו האנטישמי של העיתון העלתה את השאלה אם Azat ייצג את דעת הקהל הטטארית בקרים בכל הקשור ליהודים בתקופת המלחמה, ואם היו בקהילה הטטארית שחקנים קולקטיביים או יחידים אחרים שהשמיעו דעות מנוגדות. להערכתי, מאחר שלא התגלו כל יומנים או זיכרונות טטאריים מתקופת המלחמה, ולא נמצאו פרסומים או כתבי עת אחרים שניתן להשתמש בהם כדי להשיב על שאלה זו, אין בידינו היכולת לספר על רגשותיהם של הטטארים של קרים בכל הקשור ליהודים.⁵⁴ סיבה נוספת יכולה להיות העובדה שהטטארים גורשו מאוחר יותר מקרים, וקומץ בני הדור הקודם, שהורשה לחזור, אינו שש להיזכר במלחמה או למסור עדות. החוויה שחוו לאחר המלחמה הייתה טראומטית ביותר, ושיאה בגירוש ובאפליה מתמשכים. כיום הטטארים רגישים ביותר לכל עניין היכול להחיות את המיתוס הסובייטי על אודות שיתוף הפעולה המסיבי שלהם עם הנאצים. עם זאת, ודאי שאין לראות ב־Azat Kirim עיתון ששיקף נאמנה את תחושותיהם של הטטארים כלפי היהודים.

תרגום מאנגלית: עופר שור

השלטת [Ot Religioznogo upravleniia], שלפיה "המוסלמים של קרים, בעקבות שחרורם [מעול 'הדיכוי היהודי-בולשביקי', כמצוין למעלה], זכו מחדש ביכולת להביע את עצמם, ויצרו את הוועדה המוסלמית של קרים". אך הגרמנים מיהרו לאסור על הוועדה המוסלמית של סימפרופול לנסות ולנהל את החיים הטטאריים ברחבי חצי האי. סמכות המועצה הדתית החדשה הוגבלה אפוא לתחומי העיר.

54 בהשוואה לקבוצות אתניות אחרות בחצי האי, הייתה רמת החינוך הטטארית נמוכה יחסית. לפי מפקד האוכלוסין של ברית המועצות מ-1939, כשני שלישים מהטטארים היו כפריים (שלא כבני הקבוצות העיקריות האחרות - הרוסים, האוקראינים והיהודים - שמרביתם התגוררו בערים). משמעות המגורים בכפר הייתה רמת חינוך וידיעת קרוא וכתוב בסיסית בלבד.

